

**RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

**AZERBAYCAN'DA YAŞAYAN İNGİLOYLARIN MÜSLÜMAN
OLMALARI (İKİNCİ DÖNEM)**

(Yüksek Lisans Tezi)

Samad VAHABOV

**Danışman
Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ**

**RİZE
2023**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında, Prof. Dr. Nebi Gümüş danışmanlığında, Samad Vahabov tarafından hazırlanan *Azerbaycan'da Yaşayan İngilizlerin Müslüman Olmaları (İkinci Dönem)* adlı bu tez çalışması, 12/05/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Unvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan	: Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ	
Üye	: Doç. Dr. Abdullah BAY	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Hatice ULUIŞIK	

ETİK BEYAN

İslam Tarihi ve Sanatları Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Azerbaycan’da Yaşayan İngiloyların Müslüman Olmaları (İkinci Dönem)” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabilecek bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

12/05/2023

Samad VAHABOV

ÖN SÖZ

Azerbaycan coğrafyasının kuzeybatısı bugüne kadar değişik milletlere ev sahipliği yapmıştır. Bunlar arasında Avarlar, Sahurlar, Lezgiler, Udiler ve İngiloylar sayılabilir. Bizim bu çalışmada ele alacağımız millet tarih boyunca Kafkasya’da çok önemli bir role sahip olan bu İngiloylar’dır. Günümüzdeki İngiloyların çoğunluğu Müslüman olmakla beraber az bir kısmı da Hristiyan’dır. İngiloyların konuşma dilleri genel olarak Gürcü diline benzerliği olmakla beraber aynı zamanda Arap, Fars ve Türk asıllı kelimelerden oluşan İngiloycadır. Günümüzde İngiloylar hakkında birçok araştırma yapılmış, makale, tez ve doktora tezleri hazırlanmıştır. Ancak bu araştırmalarda genelde İngiloyların etnik kimliklerini ön planda tutulmuş, dini kimliklerini ise arka planda tutulmuş.

Biz bu araştırmamızda İngiloyların etnik kökenleri, tarihçeleri ve kadim Albanya döneminde İngiloyların kimliği ve medeniyetleri, tarih boyunca her zaman dikkat merkezinde olma nedenleri, dini kimlikleri, yaşam tarzları ve dini ve milli kimlikleri üzerinden asıl kimliklerinin gölge altında bırakılması konularını ele almakla beraber genel olarak İngiloyların İslamlaşması konusunu ön planda tuttuk. Aynı zamanda Çarlık Rusya’sının ve Sovyetlerin döneminde İngiloylara karşı yapılmış zulüm ve Hristiyanlaştırma politikası ve insanların kurmuş oldukları dini dayanışma metoduyla dini ve milli kimliklerini korumalarını konu edindik.

Araştırmalarımda desteğini her zaman gördüğüm danışmanım ve değerli hocam Prof. Dr. Nebi Gümüş’e çok derin teşekkürlerimi bildiriyorum. Ayrıca kaynaklara ulaşmakta tecrübelerine başvurduğum Dr. Ahmet Niyazov ve Dr. Elçin Zamanov’a ayrıca müteşekkirimiz.

Samad VAHABOV

2023/RİZE

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN	II
ÖN SÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
ÖZET	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR	IX
RESİMLER LİSTESİ	X
GİRİŞ.....	1
1.İNGİLOYLARIN ETNİK TARİHİ VE MEDENİYETLERİ: İNGİLOY KAVRAMIYLA İLGİLİ FARKLI GÖRÜŞLER	4
1.1. İngiloyların Etnik Kökeni ve Medeniyeti	4
1.1.1. İngiloy Kavramıyla İlgili Farklı Görüşler	7
1.2. İngiloyların Yaşadıkları Alanlar	12
1.2.1. Eski Kadim Dünya Pazarı	15
1.2.2. İngiloyların Günümüzdeki Yaşam Alanları.....	19
1.3. Konuştukları Dil.....	23
1.3.1. İngiloylar'da Kullanılan Bazı Farklı Terimler	24
1.4. İngiloylar'da Hıristiyanlık İnancı	25
1.4.1. Kiliseler.....	26
2. HÜLEFA-İ RAŞİDİN DÖNEMİ: İNGİLOYLARIN İSLAMİ KABUL ETME SÜRECİ.....	29
2.1. Hilafet Dönemi ve İngiloyların İslamı Kabul Etme Süreci.....	29
2.1.1. Hilafet Dönemi'nde Bölge Halkıyla Yapılan Anlaşmanın Şartları.....	34
2.1.2. Hilafetden Emeviliğe Geçiş Döneminde Kafkas Müslümanların Durumu.....	35
2.2. Abbasiler Döneminde Bölgedeki Dini Durumlar	36
2.3. Caferoğulları Hakimiyyeti Döneminde İngiloylar	37
2.4. Selçuklu Döneminde İngiloylar	39

2.5. Safeviler Döneminde Bölgedeki Dini Durumlar.....	40
2.5.1. Şah Abbas Dönemi Dahili Çekişmeleri	41
2.6. Osmanlı Döneminde İngiloylar	44
2.6.1. Medreseler.....	44
2.6.1.1. Medreselerde Din ve Dil Eğitimi	45
2.7. XVII.-XVIII. Asırda Kafkas ve İngiloylar	47
2.7.1. Car-Balaken İcması.....	47
2.7.1.1. İcmanın Terkibi	49
2.7.2. Car-Balaken İcmasının Osmanlı ve İranla İlişkileri.....	51
2.7.3. Car-Balakenin Rusya Tarafından İşgali	52
2.8. İngiloylar Çarlık Rusyası Döneminde.....	53
2.8.1. Çarlık Rusyası'nın Zulmü ve Bölge Halkının Buna Karşı Tavrı	58
2.8.2. Aliabad İsyanı	62
3. İNGİLOYLARDAN GÜNÜMÜZE KALAN SÖZLÜ VE MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI.....	65
3.1. İngiloylarda İslami Abideler/Anıtlar	65
3.1.1. Aliabad Kasaba Cami.....	65
3.1.2. Mosul Köyü Cami	65
3.2. Medreseler.....	66
3.2.1. Medreselerde Dil Eğitimi ve Medreselerde Okutulan Ali bin Nurm Muhammed bin Aliabadi'nin Eseri	67
3.2.2. Aliabad İslam Merderesesi.....	69
3.3. Sahabe Mezarlıkları-Sarı Pir	70
3.4. Eski Döneme Ait Yazılı Eserler.....	71
3.4.1. XIII-XIV. Asırlara Ait Olan Önemli Eserlerden	72
3.5. Bölgede Tasavvufi Dönem ve İngiloy İslam Alimleri	73
3.5.1. Hacı Yunus Efendi Leleli (k.s)	74
3.5.2. Alibey bin Nurm Muhammed bin Aliabadi	76
3.5.3. Hacı Gülm Muhammed Efendi Mosuli	76
3.5.4. Hacı İrzabala Efendi (v.1809)	77
3.5.5. Aliabablı Hacı İrza Efendi.....	77
3.5.6. Hacı Kurban Efendi	78

3.5.7. Şahban Yüzbaşı	78
3.5.8. Molla Amrullah Vahabov	79
3.5.9. Göyerçin Nine	83
3.5.10. Hürü Nine.....	84
3.6. İngiloylarda Bazı Dini Gelenekler	85
3.6.1. Zikir meclisleri.....	85
3.6.2. Salavat Meclisleri.....	85
3.6.3. “Kehf Cüzü” Geleneği	86
3.6.4. “Mevlüt” Geleneği	86
3.6.5. “Bayram” Geleneği	87
3.6.6. “Bahar Bayramı” Geleneği.	87
4. SONUÇ.....	89
KAYNAKÇA	91
EKLER.....	100

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ana Bilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Tez Türü : Yüksek Lisans

Danışman : Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ

Hazırlayan : Samad VAHABOV

Yıl : 2023

Sayfa Sayısı : 117

ÖZET

AZERBAYCAN’DA YAŞAYAN İNGİLOYLARIN MÜSLÜMAN OLMALARI (İKİNCİ DÖNEM)

Azerbaycan’ın çok sayılı etnik birliğinde kendine has yer tutan etnoslardan biri de İngiloylardır. Birçok devletin siyasi ve dini tazyikleri altında kalması nedeniyle menşeyi çok eskiye dayanan bu milletin tarihinde derin yaralar oluşmuştur. İslamın hilafet döneminde kendi hür iradeleriyle İslam dinini kabul eden İngiloylar. Tarih boyunca da bu dine bağlı kalmışlardır. Ancak 1800 yılından itibaren Çarlık Rusyası tarafından bölgede İngiloylara yönelik Hıristiyanlaştırma politikası başlamıştır. Bunun için Çarlık Rusya’sı başta vergilerden muaf tutulmaları olmakla İngiloylara birçok imtiyazlar tanımış ve bunun karşılığında da Hıristiyan olmalarını ve bağlı oldukları Car-Balaken icmasından ayrılmasını talep etmiştir ve zaman zaman onlara baskılar uygulamıştır. Bütün bunlara rağmen İngiloylar dinlerini ve milli kimliklerini bırakmamış aksine yer yer Ruslara isyan etmiş ve onların bu politikasına karşı hep birlikte direnmiş, gerektiği zaman da bu uğurda savaşıp şehit olmuşlar.

Biz bu araştırmamızda İngiloyların etnik kimliklerini de ele almakla beraber daha çok dini kimliklerini ön planda tuttuk. Özellikle de İngiloyların İslamlaşması, Osmanlı dönemi ilim ve irfanda zirveye ulaşmalarını ve Çarlık Rusyası tarafından Hıristiyanlaştırma politikasının İngiloylara tesirini işledik.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Azerbaycan, İngiloylar, Çarlık Rusyası.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department : İslamic History and Arts

Thesis Supervisor : Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ

Author : Samad VAHABOV

Year : 2023

Pages : 117

ABSTRACT

THE CONVERSION OF INGILOY PEOPLE LIVING IN AZERBAIJAN TO ISLAM (SECOND ERA)

One of the ethnos that has a unique place in the multi-ethnic unity of Azerbaijan is the İngiloi people. Due to the political and religious pressures of many states, deep wounds have occurred in the history of this nation, which has a very old origin. İngiloimen who accepted the religion of İslam of their own free will during the caliphate period of İslam. They have adhered to this religion throughout history. However, starting from 1800, the Christianization policy towards the İngiloimen in the region started by the Tsar Russia. For this reason, Tsarist Russia granted many privileges to the İngiloimen, including their exemption from taxes, and in return demanded that they become Christians and leave the Car-Balaken consensus, which they were affiliated with, and pressured them from time to time. Despite all this, the İngiloimen did not abandon their religion and national identity, on the contrary, they rebelled against the Russians from time to time and resisted this policy together, and when necessary, they became martyrs by fighting for this cause. In this research, we have also focused on the ethnic identities of the İngiloimen, but we have given priority to their religious identities. In particular, we have studied the İslamization of the İngiloimen, their peak in science and wisdom during the Ottoman period, and the effect of the Christianization policy of the Tsarist Russia on the İngiloimen.

Keywords: The history of İslam, Azerbaijan, İngiloi people, Tsarist Russia

KISALTMALAR

A.M.E.A.	:	Azerbaycan Milli Elimler Akademisi
a.g.e.	:	adı geçen eser
b.k.z.	:	bakınız
b.	:	bin
c.	:	cilt
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Diğ.	:	Diğeri
H	:	hicri
H.z.	:	Hazreti
k.s.	:	kuddise sirruhu
KOHBD	:	Kafkasya’da Ortodoks Hristiyanlığın Berpası Derneğı
m.	:	miladi
v.	:	vefatı
s.	:	sayfa
ZKDM	:	Zakatala Tarihi ve Diğerişünaslık Muzesi

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Eski Zeyen Şehir Haritası.....	16
Resim 2. Şüveyb Efendi Bakininin menakipname eserinden alıntı. Aynı zamanda Car Balaken bölgesindeki hattatlık eserinin nümunesi.....	69
Resim 3. Aliabad İslam Koleji	70
Resim 4. Hicri 644 yılında Tiflis'te yazılan ilk şafi eseri.	73
Resim 5. Alibablı Hacı İrza Efendi Mezarı	77
Resim 6. Mahkeme kararı çıkarılan evraktan bir nüsha	79
Resim 7. Şahban Yüzbaşı	82
Resim 8. Göyercin Nine	83
Resim 9. Okunan Mevlid-i Şeriften bir parça	87

GİRİŞ

Kuzey-batı Kafkasya milletlerinden olan İngiloylar İslamiyet'ten önce Albanya'nın (Arran) bir parçası olarak Hristiyan olmuş, Hilafet döneminde İslam'ı kabul etmiştir. Hilafetin son dönemindeki çekişmelerden bu bölge halkı da etkilenmiş bölgenin egemen gücü olan Bizans'ın desteğiyle Gürcüler İngiloylar üzerinde etki oluşturmaya çalışmışlar. Hz. Muaviye döneminde Müslümanlar yeniden bölgedeki hâkimiyetini sağlamış, Tiflis'i İslam devletinin bir emirliği haline getirerek bölge Müslümanlarını da Tiflis'e bağlamıştır. Daha sonrasında Selçuklu, Caferoğulları, Safevi ve Osmanlı zamanında da Tiflis İslam Emirliği bölgedeki gücünü korumuştur. Dolayısıyla İngiloylar da dahil olmakla bütün bölge Müslümanları genel olarak barış içerisinde hayatlarına devam etmişler. Hicri VII. Asrın sonları VIII. Asrın başlarında Safevi Devleti'nde merkezi hakimiyetin zayıflamasından istifade eden bölge ahali si Azerbaycan'ın kuzeybatısında önce yarı bağımsız, gittikçe de tamamen bağımsızlaşan siyasi oluşumlar Car-Balaken İcması ve İlisu Sultanlığını kurmuştur. Bunlardan özellikle Car-Balaken İcması'nın oluşumunda İngiloyların büyük katkısı olmuştur. Bu oluşumlar H. VIII. Asırda bölgedeki siyasi hareketlerde önemli rol sahibi olmuştur. H. VIII. Asrın başlarından itibaren Çarlık Rusya'sı bölgede işgalci politikası yürütmüştür. Bunun sonucu olarak İslam'ın bölgedeki merkezi olan Tiflis Emirliği ve bölge halklarını temsil eden icmalar güçlerini kaybetmiş, Rusya'nın tesiri altına düşmüşler. Böylece Rusya bölgede daha rahat sömürge politikasını yürütebilmek için ahaliye karşı özellikle de İngiloylara yönelik Gürcüleştirme ve Hristiyanlaştırma siyaseti yürütmüştür.

Tezimizin konusu İngiloyların etnik kökenlerine değinmekle beraber genel olarak onların dini kimlikleri, İslamlaşma süreçleri, Müslüman oldukları Hulefa-i Raşidin döneminden Safevi ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gücünü kaybettikleri zamana kadar dinlerine olan bağlılıkları ve son dönemde Çarlık Rusyası'nın bölgedeki işgalci, Hristiyanlaştırma ve Gürcüleştirme politikasına karşı dirençleridir.

Tezin amacı İngiloyların dini durumlarını tarafsız bir şekilde ortaya koymaktır. Gürcü oldukları ve Hristiyan dinine mensup iken zorla İslamlaştırıldıkları şeklinde gerçek dışı iddialar sebebiyle bunun ehemmiyeti açıktır. İngiloylar tıpkı bölgedeki Avar, Sahur, Udi ve diğer milletler gibi bağımsız bir

millettir ve iddiaların aksine Şah Abbas döneminde kılıç zoruyla değil, Hülafa-i Raşidin döneminde kendi hür iradeleriyle İslam'ı kabul etmişlerdir. Aynı zamanda son dönemde Çarlık Rusya'sının Gürcüleştirme ve Hıristiyanlaştırma politikasına karşı direnerek Müslüman kimliklerini korumuşlardır.

Araştırmamızı ilk olarak Azerbaycan Milli Elimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki kaynaklara ulaşp onları özetleyerek başladık. Daha sonra Zakatala Arşivinden belgelere ulaşp onları özetledik. Ardından bölgedeki tarihi anıtlardan bazılarını ziyaret edip yerinde incemeler yapıp bazı kalıntıların fotoğraflarını çektik ve bunları EK'ler bölümüne koyduk. O döneme ait belge, kaynak ve tarihi anıtların çoğunluğunun yok edilmiş olmasından dolayı bölge halkı ve tarihçilerle röportajlar yapıp onların hatıra ve birikimlerinden istifade ettik. Ve bunların bir kısmına tezde yer verdik. Bunun yanında konu hakkında Azerbaycan, Türk, Rus ve Gürcü kaynaklarından araştırmalar yapıp bunları kaynaklarıyla gösterdik. Çalışmamızda başlıca şu araştırmalardan istifade ettik: bölgenin meşhur tarihçisi Ziya Bünyadov'un "Azerbaycan Tarihi Eski Dönemlerden XX Asra Kadar", "Azerbaycan VII.-HI. Yüzyıllarda" ve benzeri çalışmaları. Nebi Gümüş'ün "İlk dönem İslam Gürcü ilişkileri", Yakup Mahmudov'un "XIX. Yüzyıllarda Çarlık Rusya'sının Kuzeybatı Azerbaycan Ortodokslastırma ve Ortodoks Kiliselerinin Kurulması Tarihi", Elçin Zamanov'un "Geçmişten Günümüze İngiloyların Dini ve Kültürel Yaşantısı" isimli doktora tezi, İrade Aliyeva'nın "İngiloylar: Zorakı Hıristiyanlaştırma ve Gürcüleştirme Politikasına Karşı Direnç Tarihinden", Şirinbey Aliyev'in "Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar", Ahmet Niyazov'un "XIX Asır Azerbaycan Kuzeybatısında (Kanıh-Hefteran Vadisi) Dini Hayat, İlim ve Medreseler".

Çalışmamız bir giriş, üç bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmamızın konusu, amacı, çalışmamızda izlediğimiz araştırma yöntem ve kaynakları ve çalışmanın bölümlerinin özeti bulunmaktadır.

Birinci bölümde "İngiloyların etnik kökeni ve medeniyetleri: İngiloy kavramıyla ilgili farklı görüşler" konusu ele alınmış, konu birçok başlık altında kaynaklarla değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde İngiloyların İslamlaşması ve tarihi seyri konusu ele alınmıştır. Konuya ilişkin mevzular, tarih, kültür ve anıtlar bazında kaynaklarla açıklığa kavuşturulmuştur.

Üçüncü bölümde İngiloylarda İslami Kültür ve Gelenek konusunu ele aldık. Bu başlık altında İslam'ın bölgedeki varlığına delalet eden tarihi anıtlar, İngiloy İslam alimleri ve İngiloyların halen devam ettirdikleri İslami gelenekler incelenmiştir.

1. İNGİLOYLARIN ETNİK TARİHİ VE MEDENİYETLERİ: İNGİLOY KAVRAMIYLA İLGİLİ FARKLI GÖRÜŞLER

1.1. İngiloyların Etnik Kökeni ve Medeniyeti

İngiloylar'ın atalarının ilk vatanı, yaşadıkları coğrafya, XIX. yüzyıla kadar yeterince araştırılmamıştır. Son yıllara kadar genel yaygın olan fikre göre İngiloylar “Müslümanlaştırılmış Gürcüler” ve “Hristiyan İngiloylar” yani aslında Hristiyan olmalarına rağmen dinlerinden zorla döndürülerek Müslüman yapılmışlardı. XIX. yüzyılın ortalarında Rusya tarihçiliğinde kendi siyasi amaçları doğrultusunda oluşturulmuş olan bu fikir, Gürcü araştırmacıları tarafından büyük destek alarak daha da geliştirilmiştir.¹ Halbuki hilafet döneminde aynı zamanda daha sonraki Selçuklu, Osmanlı ve Safevilerin hâkimiyeti dönemlerinde bu bölgedeki insanların kendi öz rızalarıyla İslam dinine girmiş olmaları ve tüm dönemlerde İslam dini uğrunda vermiş oldukları mücadeleler bunun aksini kanıtlamaktadır. Şöyle ki bu iddia isabetli olsaydı İngiloyların da Gürcüler gibi fırsat buldukları ilk anda güya kendi dinleri olan Hristiyan dinine dönmeleri gerekirdi.

Bazı tarihçiler İngiloylar'ın ecdadları olan Geller'in günümüzde İran'da ve Azerbaycan'ın güneyinde yaşayan Talış halkının da ecdadı olduğunu iddia etmektedir.²

Memmethesen Velili de araştırmalarında İngiloylar'dan “Türkleştirilmiş ve Müslümanlaştırılmış Gürcüler” olarak bahsetmektedir.³ Konu üzerine birçok araştırması olan Aliyev'in belirttiğine göre, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi'nin raporlarına Hristiyan İngiloylar, yanlış olarak Gürcüler diye kaydedilmişler. İngiloylar'ın Gürcü olarak kaydedilmesinin sebeplerinden biri, XIX. yüzyılda onların, zoraki Hristiyanlaştırmaya maruz kalırken kendilerine Gürcü ad ve soyadları verilmesidir. Yani Hristiyanlaştırma siyaseti, Gürcüleştirilme siyaseti ile paralel olarak yapılmıştır. Aliyev ayrıca, Zakatala ilinin Yengiyan köyünde, Gakh (Kah) ilinin Gorağan, Zeyem, Lelepaşa köylerinde köken olarak İngiloy olan ahali,

¹ Yakup Mahmudov, Elvira Letifova, Arzu Memmedova, “XIX yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodoksların Siyaseti ve Ortodoks Kiliselerin Kurulması Tarihi”, *AMİA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler*, Bakü 2007, C. HH, s.11

² Tofik Memmedov, *Kafkasya Albanyası İlk Orta Çağlarda, Tahsil yayınları, Bakü 2006, s. 66.*

³ Memmethesen Velili (Baharlı), *Azerbaycan: Coğrafi, Tabii, Etnografik ve İktisadi Mûlahezât*, (Bu eserin iki farklı dildeki nüshası kullanılmıştır. Osmanlıcası için bkz: Birinci Hükümet Yayınevi, Bakü, 1921, s. 85

zaman içerisinde kendi dillerini bırakıp, Azerbaycan Türkçesini kullanmayı tercih ettiklerinden dolayı İngiloy ismi ile anıldıklarını belirtmektedir.⁴

Gürcü tarihçisi Papuaşvili ise daha da ileri giderek İngiloy ismini daha XVIII. asırda kurulan Yengiyan köyüne bağlamaktadır. Tarihçinin iddiasına göre bu isim İngiloy değil Yengiloy'dur ve İngiloylar aslında Gürcü olmalarına rağmen Yengiyan köyünde yaşadıkları için bu ismi almışlar. Aynı zamanda İngiloycanın Gürcü diline çok yakın olması ve Yengiyanlıların da zamanında bu dili konuşuyor olması da onların aslında Gürcü olduklarının bir ispatıdır.⁵ Halbuki İngiloylar'dan bahseden çok daha kadim tarihçeler İngiloylar'dan daha Yengiyan köyünün olmadığı zamanlarda bile "İngiloy" diye bahsetmektedir. Aynı zamanda günümüzde Yengiyan halkı Azerbaycan Türkçesinde konuşuyor ve İngiloycayı neredeyse unuttular. Bizim bunun üzerinden onlar Azerbaycan Türkçesiyle konuşuyorlar dolayısıyla Azerbaycan Türküdürler dememiz ne kadar yanlış bir değerlendirme olursa tarihçinin de Gürcü dilini konuşuyorlar dolayısıyla Gürcü'dürler demesi o kadar yanlıştır. Aynı zamanda Arif Mustafayev'in "İngiloyların Maddi Medeniyeti" isimli kitabında 1873 senesine ait İngiloylar hakkında istatistik araştırmasından bahsettiği zaman Tiflis'teki arşiv belgelerine dayanarak vermiş olduğu bilgiye göre o zamanki İngiloyların Müslüman ve Hristiyanlarının sayısını bildirmiş ve Yengiyan köyünde üç kişinin Hristiyan olduğunu belirlemiştir.⁶ Günümüzde de bu tarz politika yapanlar bu köylerin İngiloy veya kök itibarıyla Hristiyan olmaları konusunda hiçbir şey söylemezler. Gaybullayev, geleneksel ideolojinin yanlış olduğunu kanıtlayarak, konunun ilmi tenkidini vermiş ve konu ile ilgili yeni bir iddia ileri sürmüştür. Kendi araştırmaları sonucunda Gaybullayev, İngiloyları Kafkas Albanyası'nın etnik halklarından biri olan eski "Gel" lerle ilişkilendirmiştir.⁷ Azerbaycan'ın değerli tarihçilerden biri olarak tanınan, Ziya Bünyadov da Albanya devletini oluşturan birçok milletin olduğunu ve bu milletlerin arasındada "gel" tayfalarının varlığından bahsetmektedir.⁸ Mustafayev'e göre, İngiloylar isimlerinin etimolojisinde onların etnik kökenine dayanan "gel" veya "gil" ifadeleri olduğu için kendilerine İngiloy ismi ile hitap edilmesinden çok hoşlanmaktadırlar. Günümüz İngiloyları, bu ismin kendilerini etnik

⁴ Ş. Aliyev, *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, , Şerk- Kerb Yayınları, Bakü 2011. s.61.

⁵ Ş. Aliyev, *Kuzey-Batı Azerbaycan Tarihi*, s.68-70.

⁶ Mustafayev, Arif, *İngiloylar'ın Maddi Medeniyeti*, s. 12, çaşıoğlu yayınları, Bakü 2005.

⁷ Gaybullayev, Giyaseddin *k Etnogenezu Azerbaydjanssev*, s. 170. İzdatelstvo Elm, Bakü 1991.

⁸ Z. Bünyadov, *Azerbaycanda Tarihi (En Eski Dönemlerden XX Asra Kadar)*. Bakü 2007, c.1, s.152

olarak ifade ettiğini belirtmektedirler. Bundan dolayıdır ki gerek Müslüman İngilizler gerekse XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hristiyanlaştırılmış Ortodoks Hristiyan İngilizler, kendilerini başka bir halktan türeme bir halk değil, eski Alban halkı olarak kabul etmektedirler.⁹

Bizim için bu cihet daha önemlidir ki, Suriye kroniki yazarının açıkça ifade ettiğine göre, Arrânın kendi dili vardı ve bu dil yazarın kronikte ismini belirttiği halklardan hiçbirisinin diline asla benzemiyordu. N.V. Pikulevskaya bildiriyor ki, "VI. asırda güçlü Ermeni etkisine rağmen, bu vilayet (Arran-Z.B.) hâlâ kendi yerli aksanını muhafaza etmiştir". Arap-Bizans savaşları daha öncesinde İran-Bizans savaşları zamanı Arrân'a bir yığın Ermeni göç etmişti ve bunlar yerli ahaliye karışarak, Krikoryan Kilisesinin eğitim ve ahkâmını anlatmakla bu Kiliseye büyük yardım gösteriyorlardı. Buna rağmen, sadece VI. asırda değil, ayrıca IX-X. asırlarda da Berde etrafında Arrân dili kalmıştı. Orta asırlardaki Arap müellifleri ve coğrafyacıları (İstahri, İbn Havkal, Mukaddesi vb.) bildiriyorlar ki, Arran ahalişi kendi Arran dillerinde konuşuyorlardı. XIII. asırda Gence'de yaşamış olan Kirakos Kandzaketsi yazıyor ki, sadece Alban "reislerinin", yani zadeganlarının çoğu Ermeni dilini biliyor ve bu dilde konuşuyorlardı.¹⁰

Kafkas dillerinin hiçbirisi tek iletişim diline ne orta çağın başlarında ne de sonlarında dönüşmemişti. Arran dili ise ülkede vahid dil gibi kayıtlara geçmişti. Kaynaklara göre, Arran dili ne Arap ne Fars ne de Udi-Lezgi dili değildi. Arrân dili artık gelişmiş kadim Türk diliydi. Bu dilde Albanlar, Gutiler, Karkarlar, Erken Peçenekler, Kangarlar ve başkaları konuşuyorlardı. Bu dil aynı zamanda farklı dillere sahip etnik gruplar arasında iletişim diline dönüşmüştü. Orta çağın başlarında yerli Türk etnik tabakası ile Hun ittifakına dahil olan Türk etnoslar karışmıştı ve akraba Türk dilleri arasında çaprazlaşma gerçekleşiyordu. Sonuç itibariyle erken Oğuz dilleri esasında antik Azerbaycan Türk dili yaranmıştır.

Azerbaycan Türk dilini diğer Türk dillerinden farklı kılan bir sıra fonetik özellikler (d-y, nk-n ve s. gibi fonetik değişimler) III.-VII. asırlarda oluşmuştu. Artık VII-VIII. asırlarda Azerbaycan'da (ayrıca Ön Kafkas ülkelerinin Türkdilli ahalinin yaşadığı bölgelerinde) Azerbaycan Türk dili olgunlaşmış, gelişmişti.¹¹ Yukarıda da

⁹ G.Gaybullayev, *k Etnogenezu Azerbaydjansev*, s. 170

¹⁰ Z. Bünyadov, *Azerbaycan VII-XI ci Yüzyıllarınad*, Baku.2017, s.118,119

¹¹ Z. Bünyadov, *age*. S. 245.

belirttiğimiz gibi İngiliz, Rus ve bazı Gürcü kaynaklarında geçen İngilizler'in Gürcü kökenli bir halk olduğu ile ilgili bilgiler asılsızdır. Şöyle ki konuyu objektif olarak değerlendiren kaynaklar İngilizlerin eski Alban halklarından olan Geller'in günümüzdeki temsilcileri olduğunu göstermektedir. Burada sübjektif bakış açısıyla yapılan tahribata Gürcü tarihçisi Tengiz Papuaşvili'nin "Saingilo" kitabını örnek gösterebiliriz. Müellif kitapta Alban zamanından kalma Kiliseleri ön plana çıkararak İslam'la alakadar hiçbir alametden bahsetmeyerek İngilizlerin Hristiyan olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca tarihte farklı isimlerle isimlendirilen Herler'in veya Geller'in Kafkasya Albanyası'nda aynı arazilerde ikamet etmeleri, Herler'in, Gerler'in, Erler'in veya Geller'in aynı halkın farklı isimleri olduğunu teyit etmektedir.¹² İslam dininin bu memlekete gelişinden beridir her ne kadar İslam hakimiyeti bu bölgede kendi varlığını devam etmiş olsa da Gürcülerin fırsat buldukları zaman Hristiyan dinine dönmeleri ve İslama karşı isyan etmiş olmaları bir gerçektir. Günümüzde de durum aynıdır. Ancak İngilizler ve bölgede yaşayan diğer milletler Gürcülerin aksine Hristiyanlaştırmaya karşı her zaman direnmiş, can vermiş asla İslam dininden taviz vermemişlerdir.

1.1.1. İngiliz Kavramıyla İlgili Farklı Görüşler

İngilizler'in ecdatları olarak bilinen Gel tayfalarının çok eskiden mesken saldıkları bölgelerle ilgili farklı isimler kullanılmıştır. Mesela Gürcü kaynaklarında "Hereti", "Ereti", Yunanlarda "Gelda", Arap kaynaklarında "Filan", "Cılan" gibi farklı isimler kullanılmıştır.¹³ Strabon Gel halkından bahsederken. "...bu dağların yamacının bir kısmında Albanlar ve Ermeniler, fakat büyük bir kısmında da Geller yaşamışlardır."¹⁴ diye bahsetmiştir. Aynı zamanda Abdulkadir Gilani'nin şehri olan "Gilan" bölgesinin, günümüzdeki İngilizlerle bir yakınlıkları olması ayrıca değerlendirilmesi gereken bir konudur. Ayrıca İngilizlerin Sünni ve tarikata bağlı olmaları, benzerlik açısından doğru ihtimal olabilir. Gaybullayev ise İngilizler'in eskiden yaşadıkları arazilerin Albanya'nın kuzeybatı bölgesi ile günümüzdeki

---

¹² Elçin Zamanov, *Geçmişten Günümüze İngilizler'in Dini ve Kültür Yaşantısı*, s.16. doktora tezi, Konya 2019.

¹³ Elçin Zamanov, *Geçmişten Günümüze İngilizler'in Dini ve Kültür Yaşantısı*, s.33.

¹⁴ Vasili Latışev, *İzvestiya Drevnih Pisateley Greçeskih i latinskih o Skifi i Kavkaza*, Sankt Peterburg, 1906, s.360; Ayrıca bkz: Strabon, *Geografiya*, s. 483.

Güneybatı Dağıstan arasındaki arazilerde olduğunu söylemektedir.¹⁵ Araştırmacı Sadıkov “İngiloyların Etnik Kökeni Hakkında” isimli çalışmasında bildiriyor ki önceleri İngiloyların yerleştikleri Hereti, Kanık (Kanık) ¹⁶ ve Kabırır Nehirlerinin aşağı akımında mevcut olan yarı bağımsız feodal devlet kurumuydu. Araştırmacının fikrinde orta asırlarda Hereti Albanya'nın Kambisena vilayetinin terkiбинdeydi. Kambisena Türkçe “nehirarası” anlamına gelmektedir. Bu devlet eski Alban kaynaklarında “Kambeçan”, Arap kaynaklarında ise “Kambezon” isimleri ile anılmaktadır. ¹⁷ Sadıkov'un Hereti ile alakalı etmiş olduğu şu tespitin mantıklı olduğunu söyleyebiliriz: “İngiloylar'ın ecdadı IX-X. yüzyıllarda Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde Kambisena vilayeti bünyesinde Hereti isimli yarı bağımsız bir feodal devletin mevcut olmasından bahsetmektedir. Hereti ile ilgili bu tarihî bilgileri eski devir tarihçi ve seyyahları da kabul etmektedirler. Şu an Hereti ve ona benzer isimler Balaken arazisinde bulunmaktadır”. Günümüzde de aynı arazide “Heretbine” köyü ve “Herayevler” olarak eski sakinlerden olan Avarca dili konuşan geniş sülale bulunmaktadır.¹⁸ Rus Albay Kotsebu'nun anlatımıyla desek “Bu eyaletin sınırları, doğuda Kafkasya dağlarının güneybatı ve kısmen doğusu, batıda Teleba (şimdiki Gürcistan Cumhuriyeti'nin Telavi şehri) 'nın kuzey kısmı, güneyde Kür nehrinin orta akımı, kuzeyde ise Kanık (Kanık) ve Kabırır¹⁹ Hereti ülkesi ve onun sınırları olmuştur.” Car Balaken²⁰ Azat İcma olarak bilinen 1918 senesine kadar devam etmiş bu birliğin merkezinin de Tiflis şehri olduğu ve bu topraklara sahip oldukları bilinmektedir.²¹

¹⁵ G. Gaybullayev, *k Etnogenezu Azerbaydjansev*, s. 167-168.

¹⁶ (Kanık) Alazan nehrinin bir başka ismidir. Bu isim, eski halklardan biri olan “*Kınık*” halkının adı ile bağlıdır. (A. Memmedli, *Tarihin Yaddaşı: Kırmızı Bataklıkta Yeşil Ruhlar*, Sabah Yayınevi, Bakü, 1994, s.12)

¹⁷ M. Sadıkov, “İngiloylar'ın Kökeni Hakkında”, s.38.

¹⁸ Dr. Ahmet Niyazovla Özel reportaj, Tarih 13 Kasım 2022.

¹⁹ Kabırır nehrinin iki ismi vardır: “*Kamb*” ve “*İori*”. Kamb ismi Türkçe, İori ismi ise Avar dilindedir. Kabırır ismi, “*kamb*” ve “*iori*” isimlerinin tahrif olunmasından ortaya çıkmıştır. (Gaybullayev, *Azerbaycan'ın Etnik Tarihinde Dair*, s. 61)

²⁰ Car Balaken Azat İcma (Bağımsız İcma) olarak bilinmektedir. Yerel halk tarafından oluşturulan bu İcma halk tarafından seçilmiş 12 kişilik Müslüman takvalı kişiler tarafından İslam Şeriatı usullerince yönetilmekte idi. Osmanlı'nın yıkılışıyla bölgedeki durumların karışık olması bir tarafta Gürcistan diğer tarfta Rusya gibi işgalci ülkelerin tehlikesinin varlığı bu insanları da tedirgin etmiştir. 1918 senesinde Kuzey Azerbaycan'da, Memmed Emin Resülzade tarafından kurulmuş olan İlk Türk Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasıyla, Car Balaken Camatlığı için sağlam bir devlete bağlı olmakla kendilerini koruma amaçlı bir avantaj doğmuştur. Bazı anlaşma şartları altında kendi iradeleriyle bu devlete bağlanmışlardır. (Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, Tahsil Yayınları, Bakü, 2015, s. 126-27)

²¹ A. Memmedova, “Car Balaken Camaatlığı Kurulması, Arazisi ve Sınırları, s.166.

Gürcü tarihçilerin, her, hereti ve heristavi kavramları üzerinden yapmış oldukları “İngiloyların Gürcü kökenli olmaları” iddialarının bir nevi aksinin ispatı olarak birçok fikir ve eskiye dayalı tarihi eserler vardır.

Bölgeyi iyi bilen araştırmacı Dr. Ahmet Niyazov'un Herler'le ilgili kanaati de Herov, Jetov, Hacıyov kavramlarının Avarlar'da da mevcut olup erkek ismi olarak kullanılması yönündedir.²² Mesela, eski dönemlere ait Herav Efendi el-Cari'nin hocalık etmiş olduğu Makov Medresesinde Şeyh Şamil'in müftülerinden Muhammed Tahir Karahî'nin yazmış olduğu Dibacetu Haşiyeti'l-Ereşi²³ adlı eseri “her” ve “hereti” isimlerinin Avar halklarında da sık kullanıldığını göstermektedir. Bu, isim benzerliklerinin sadece İngiloylarla değil Avarlarla da ilgisi olduğunun bir kanıtıdır.

24

Yine Gürcü kaynaklarında Abbasiler döneminde Hüsrev adında bir Arap emirin gelip, Kartli, Ermenistan ve Heret'i yönettiği ve Hazarlar tarafından tahrip edilmiş olan Tiflis'i imar ettiği kaydı geçmektedir ²⁵ ki burada Kartli (Gürcü), Ermenistan ve Hereti farklı yerler olarak zikrediliyor. Halbuki, Hereti'yi eski Gürcü toprakları ve Gürcistana ait olması fikirleri üzerinden değerlendirmiş olursak, bu arazilerin Kartli olarak kayıtlara geçmesi gerekirdi. Aliyev'in Kuzeybatı Azerbaycan; İngiloylar adlı eserinde geçen bilgilere göre, Gürcü kaynaklarında “Hereti” bölgesi ile ilgili ilk bilgilere V. yüzyıl araştırmacısı Yakov Tsurtavski'nin Aziz Şuşanik'in Hayatı eserinde rastlanmaktadır. Eserde Kartli Devleti'nin komşuluğunda mevcut olan “Hereti Vilayeti”nden bahsedilmektedir.²⁶ Yine daha detaylı bilgilere XI. yüzyıl Gürcü salnamecisi Leonti Mroveli'nin Gürcü Çarlarının Hayatı eserinde de rastlanmaktadır. Mroveli, bu eserinde esas Kafkas halklarının soy kökünü araştırırken Kafkasya'da yaşayan her bir halkın soy kökünü araştırmaya çalışmıştır. Salnameci, Hereti ülkesi ile ilgili olarak, Herler'in Kafkasya'da yaşamış sekiz halktan biri olduğundan ve Hereti ülkesinde yaşadıklarından bahsetmiştir. Bu gibi Gürcü kaynaklarından da görüldüğü gibi, Hereti ülkesinin arazileri Kafkas Albanyası

---

²² Dr. Ahmet Niyazovla özel reportaj. 04.14.2021.

²³ Ek.1.

²⁴ Dr. Öğretim üyesi Kamran Abdullayev. Özel reportaj, 07.10.2021

²⁵ Nebi Gümüş, İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri, Karadeniz Basın Yayın, Rize 2007, s .151; Ayrıca bkz: Gürcistan Tarihi, s. 221; Vahuşti, 127.

²⁶ Ş. Aliyev, Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar, s. 32; Ayrıca bkz: Surtaveli Yakov, Muçenicestvo Şuşanik, çev., V.D. Dondua, Tbilisi, 1978, s. 30.

arazilerine dâhildir.²⁷ Günümüzde de İngiloylar arasında kullanılan Hereti ifadesi İmarati olarak da yani, imaret, güzellik, zinet ve mücevheret anlamında ifade olunmaktadır. Mesele şu eski dönemlere ait olan gümüş bel bağına İmarati denilmektedir.²⁸ Tarihin birçok dönemlerinde bu arazilerde Gürcülerin mevcut olması ve yaşamaları gayet doğal bir durumdur. Çok eskilere baktığımızda Müslümanlar tarafından Gürcistan fethedildiği zaman birçok Gürcü aileleri itiraz olarak başka bölgelere göç etmişler. Bu bölgelerden bazıları da komşu ülkede olması hasebiyle Azerbaycan'dır. Gürcülerin Azerbaycan'a göç ederek yerleştikleri Kakh ilinin bazı köyleri çoğunlukla İngiloyların yaşam alanlarıydı. Bölgede asıl olan İngiloylar olmasına rağmen Çarlık Rusyası'nın yürütmüş olduğu Hristiyanlaştırma politikasının sonucunda asıl olan Gürcülermiş gibi gösterilerek İngiloylar da Gürcü ve Hristiyan olarak gösterilmiştir. İngiloyların eskiden yaşadıkları alanlar, Gürcü kaynaklarında "Hereti" veya "Ereti" şeklinde zikrolunan İngiloyların yaşam alanları, Arap kaynaklarında ise "Filan" veya "Cilan" şeklinde ifade olunmaktadır. Umumen de İngiloyların yaşadıkları yerler hakkında "Hereti", "Ereti", "Gelda", "Koloda", "Filan", "Cilan" gibi farklı isimler kullanılmıştır. Strabon da Geller'in yaşadıkları yerler hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: "Bu dağların yamacının bir kısmında Albanlar ve Ermeniler, fakat büyük bir kısmında da Geller, Kadusiler, Amardlar, Vitiler ve Anariaklar yaşamışlardır."²⁹

Gaybullayev'e göre, İngiloylar'ın ecdadı olan Geller eskiden Albanya'nın kuzeybatı bölgesi ile günümüzdeki Güneybatı Dağıstan arasındaki arazilerde ikamet etmişlerdir.³⁰ İngiloylar'ın ecdadı IX-X. yüzyıllarda Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde Kambisena vilayeti bünyesinde Hereti isimli yarı bağımsız bir feodal devletin mevcut olmasından bahsetmektedir. Hereti ile ilgili bu tarihî bilgileri eski devir tarihçi ve seyyahları da kabul etmektedirler. Şu an Hereti ve ona benzer isimler Balaken arazisinde bulunmaktadır. Bu eyaletin sınırları, doğuda Kafkasya dağlarının güneybatı ve kısmen doğusu, batıda Teleba (şimdiki Gürcistan Cumhuriyeti'nin Telavi şehri) 'nin kuzey kısmı, güneyde Kür Nehri'nin orta akımı, kuzeyde ise Kanık

²⁷ A. Memmedli, *Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesinin Tarihî Âbideleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, A. Bakühanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü, 2015, s.25. Ayrıca bkz: Leonti Mroveli, *Jizn Kartliskih Sarey*, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1979, s. 74;

²⁸ Ek.2.

²⁹ Vasili Latışev, *İzvestiya Drevnih Pisateley Greçeskih i latinskih o Skifi i Kavkaza*, Sankt Peterburg, 1906, s.360; Ayrıca bkz: Strabon, *Geografiya*, s. 483.

³⁰ G. Gaybullayev, *Etnogenezu Azerbaydjansev*, s. 167-168.

(Kanh) ve Kabırrı nehirlerinin aşağı havzası olmuştur. Yine araştırmacıya göre, Hereti eyaleti, Kanık, Kabırrı ve Kür Nehirlerinin orta ve aşağı havzasında yerleşmesi ile beraber arazisi Gürcistan Cumhuriyeti'nin Kaheti vilayetinin doğu bölgelerini de kapsamıştır.³¹ Ayrıca Kerem Memmedli'nin "Borçalı VII.-XI. yüzyıllarda" tarihi araştırmasında Sacoğlu döneminde meydana gelen bir olaydan bahsederken şu tespiti rastlanmaktadır: "Sacoğlu'nun vefatından istifade eden Ermeni kralı Sumbat Azerbaycan topraklarına sokularak Müslüman Türklere zulmetmiştir. Onun yerine tahta çıkan oğlu Yusuf kısa zamanda kontrolü ele almış tekrar Ermenileri Azerbaycan'a bağlamak için Beylegan'a oradan da Karabağ'ı hızlı geçerek Ermeni çetelerin bulunduğu Teşretepe'ye gelmiştir. Bunu duyan Ermeniler burada pusu kurmuşlardır. Bunu anlayan Sacoğlu Yusuf dağ geçitlerinden değil batıdaki ovalık arazilerden geçerek Şiraka, oradan da Dibil'e gitmiştir.³² Burada adı geçen Şirak ovalığı günümüzde de bulunmaktadır. Çok geniş araziye sahip olan bu yer Sovyetler dönemine kadar İngiloylar'a mahsus tarım ekim ve otlak olarak kullanmışlardır. Maalesef tüm müslümanlara yapılmış olan haksızlıklardan İngiloylar da payını almış ve hiçbir izah olmadan bu topraklar kendilerinden kopararak Gürcistan'a hibe edilmiştir. Memmedova'ya göre de İngiloylar'ın ecdadı olan Geller'in eskiden Albanya arazisinde Avar ve Sahur halkları ile komşu olarak yaşamalarına dair Strabon ve Plutarh gibi eski tarihçilerin eserlerinde verilen bilgiler ve İngiloylar'ın günümüzde Avar ve Sahur halkları ile beraber yaşamaları, İngiloylar'ın eskiden beri ikamet ettikleri arazilerin Albanya arazileri olduğunu göstermektedir.³³ Memmedli'ye göre, İngiloylar'ın ikamet ettikleri bölgelerle ilgili kullanılan isimlerden biri de "İngiloylar'ın vatani" anlamında kullanılan "Saingilo" kavramıdır. "Sa" Gürcüce'de "bölge, ikamet yeri" anlamlarına gelmektedir. Ayrıca İngiloylar'ın eskiden ikamet ettiği bölgeler varsayılan Hereti, Ereti, Saingilo, eşanlamli isimlerdir. Bu yer isimlerinin hepsi İngiloylar'ın eskiden ikamet ettiği bölgelerin muhtelif adlarıdır.³⁴ Hilafetin ilk dönemlerine baktığımız zaman Gürcistan'ın doğu taraflarının yani bu bölgelerin İslam hilafetinin himayesinde,

³¹ E. Zamanov, Geçmişten Günümüze İngiloyların Dini ve Kültürel Yaşantısı s.34.; Ayrıca bkz: Sadıkov, İngiloylar'ın Kökeni Hakkında, s. 38. Bak: EK.1.

³² Kerem Memmedli, Borçalı VII-XI. yüzyıllarında, Tarihi ve Onun Problemleri Dergisi, Bakü, sayı: 1 (2011), s.10.20.

³³ A. Memmedova, "Car Balaken Camaatlığı Kurulması, Arazisi ve Sınırları, s.166.

³⁴ A. Memmedli, *Mâbedler Diyarının Tarihi*, s. 21.

hilafete bağılı olarak tayin edilen Eristavlar³⁵ tarafından idare edildiğini görmekteyiz. Günümüzde Herete ve Eristavi gibi ifadelerden yola çıkarak buraların Gürcistan'a ait veya sadece Gürcülerin yaşam alanı olduğu iddia edilmektedir. Halbuki buralar ister İslam hakimiyetinin ilk dönemlerinde olsun, isterse de sonraki Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde olsun zaman zaman İslam devletlerine bağılı olan Gürcü Eristavlar tarafından da yönetilmiştir. Safeviler zamanında da Hereti olarak tanımlanan bu araziler Safevi devletine bağılı bir eyalet olarak zikr olunmaktadır.³⁶ Tarihçi Akif Memmedov'un araştırmış olduğu belgelere bakılırsa İngiloyların eskiden yaşam alanı olarak bilinen Eski Pazar (kadim dünya pazarı olarak da kullanılıyor) aynı zamanda Tarihi Zeyem şehrine de tanıklık etmiştir. Burada dünyanın birçok yerlerinden olan tüccarların gelip geçtiği tarihi bir pazar yeri olmuştur. Günümüzde de halen birçok tarihi eserler ve eskiye ait paralar ve altınlar bulunmaktadır.

İngiloyların kadim ve merkezi yaşam alanı olarak bilinen Aliabad kasabasının isminin Hz. Ali'den gelme ihtimalinin olasılığı da oldukça yüksektir. Çünkü mana itibarıyla Aliabad demek Ali tarafından abadlaştırılan demektir. Caferi Sülalesinin bu coğrafyadaki varlıklarını ve Eski Pazar yerinden bulunmuş olan üzerinde Ali isminin yazılı olduğu yüzüğün varlığı,³⁷ bu konudaki ihtimalleri güçlendirmektedir. Aynı zamanda Gakh iline mahsus "Alibeyli, Alatemir, Tasmalı ve Almalı" köy isimlerindeki bu benzerliklerin hem İngiloy köylerinden olması hem de eskiden Aliabad kasabasıyla beraber olmaları hakikatleri birebir uyuşmaktadır. Özellikle Mutasavvuf şahıslar tarafından rivayet edildiğine göre Hz. Ali'nin kabrinin bu bölgedeki dağlarda bir yerde olduğunu söylemişler. Günümüzde yaşayan Hürü Vahabov Nine de bu bilgileri aktarmaktadır.³⁸

1.2. İngiloyların Yaşadıkları Alanlar

Gürcü kaynaklarında "*Hereti*" veya "*Ereti*" şeklinde zikrolunan İngiloyların yaşam alanları, Arap kaynaklarında ise "*Filan*" veya "*Cilan*" şeklinde ifade olunmaktadır. Umumen de İngiloyların yaşadıkları yerler hakkında "*Hereti*", "*Ereti*", "*Gelda*", "*Koloda*", "*Filan*", "*Cilan*" gibi farklı isimler kullanılmıştır.

³⁵ Eristav eyalet sorumlusu anlamına geliyor.

³⁶ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti. Bakü, Şark-Karb, 2007, s.316

³⁷ Ek 4

³⁸ Özel reportaj. 19.06.2022

Strabon da Geller'in yaşadıkları yerler hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “*Bu dağların yamacının bir kısmında Albanlar ve Ermeniler, fakat büyük bir kısmında da Geller, Kadusiler, Amardlar, Vitiler ve Anariaklar yaşamışlardır.*”³⁹ Gaybullayev'e göre, İngiloylar'ın ecdadı olan Geller eskiden Albanya'nın kuzeybatı bölgesi ile günümüzdeki Güneybatı Dağıstan arasındaki arazilerde ikamet etmişlerdir.⁴⁰ İngiloylar'ın ecdadı IX-X. yüzyıllarda Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde Kambisena vilayeti bünyesinde Hereti isimli yarı bağımsız bir feodal devletin mevcut olmasından bahsetmektedir. Hereti ile ilgili bu tarihî bilgileri eski devir tarihçi ve seyyahları da kabul etmektedirler. Şu an Hereti ve ona benzer isimler Balaken arazisinde bulunmaktadır. Bu eyaletin sınırları, doğuda Kafkasya dağlarının güneybatı ve kısmen doğusu, batıda Teleba (şimdiki Gürcistan Cumhuriyeti'nin Telavi şehri) 'nin kuzey kısmı, güneyde Kür Nehri'nin orta akımı, kuzeyde ise Kanık (Kanık) ve Kabırrı Nehirlerinin aşağı havzası olmuştur. Yine araştırmacıya göre, Hereti eyaleti, Kanık, Kabırrı ve Kür Nehirlerinin orta ve aşağı havzasında yerleşmesi ile beraber arazisi Gürcistan Cumhuriyeti'nin Kaheti vilayetinin doğu bölgelerini de kapsamıştır.⁴¹

Ayrıca Kerem Memmetli'nin “Borçalı VII.-XI. yüzyıllarda” tarihi araştırmasında Sacoğlu döneminde meydana gelen bir olaydan bahsederken şu tespitine rastlanmaktadır: “*Sacoğlu'nun vefatından istifade eden Ermeni kralı Sumbat Azerbaycan topraklarına sokularak Müslüman Türklere zulmetmiştir. Onun yerine tahta çıkan oğlu Yusuf kısa zamanda kontrolü ele almış tekrar Ermenileri Azerbaycan'a bağlamak için Beylegan'a oradan da Karabağ'ı hızlı geçerek Ermeni çetelerin bulunduğu Teşretepe'ye gelmiştir. Bunu duyan Ermeniler burada puslu kurmuşlardır Bunu anlayan Sacoğlu Yusuf dağ geçitlerinden değil batıdaki ovalık arazilerden geçerek Şiraka, oradan da Dibil'e gitmiştir.*”⁴² Burada adı geçen Şirak ovalığı günümüzde de bulunmaktadır. Çok geniş araziye sahip olan bu yer Sovyetler dönemine kadar İngiloylar'a mahsus tarım ekim ve otlak olarak kullanmışlardır.

³⁹ Vasili Latışev, İzvestiya Drevnih Pisateley Greçeskih i latinskih o Skifi i Kavkaza, Sankt Peterburg, 1906, s.360; Ayrıca bkz: Strabon, Geografiya, s. 483.

⁴⁰ G. Gaybullayev, Etnogenezu Azerbaydjansev, s. 167-168.

⁴¹ E. Zamanov, Geçmişten Günümüze İngiloyların Dini ve Kültürel Yaşantısı s.34.; Ayrıca bkz: Sadıkov, İngiloylar'ın Kökeni Hakkında, s. 38. Bak: EK.1.

⁴² Kerem Memmedli, Borçalı VII-XI. yüzyıllarında, Tarihi ve Onun Problemleri Dergisi, Bakü, sayı: 1 (2011), s.10.20.

Maalesef tüm müslümanlara yapılmış olan haksızlıklardan İngiloylar da payını almış ve hiçbir izah olmadan bu topraklar kendilerinden kopararak Gürcistan'a hibe edilmiştir. Memmedova'ya göre de İngiloylar'ın ecdadı olan Geller'in eskiden Albanya arazisinde Avar ve Sahur halkları ile komşu olarak yaşamalarına dair Strabon ve Plutarh gibi eski tarihçilerin eserlerinde verilen bilgiler ve İngiloylar'ın günümüzde Avar ve Sahur halkları ile beraber yaşamaları, İngiloylar'ın eskiden beri ikamet ettikleri arazilerin Albanya arazileri olduğunu göstermektedir.⁴³

Memmedli'ye göre, İngiloylar'ın ikamet ettikleri bölgelerle ilgili kullanılan isimlerden biri de “İngiloylar'ın vatanı” anlamında kullanılan “Saingilo” kavramıdır. “Sa” Gürcüce'de “bölge, ikamet yeri” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca İngiloylar'ın eskiden ikamet ettiği bölgeler varsayılan Hereti, Ereti, Saingilo, eşanlamlı isimlerdir. Bu yer isimlerinin hepsi İngiloylar'ın eskiden ikamet ettiği bölgelerin muhtelif adlarıdır.⁴⁴

Hilafetin ilk dönemlerine baktığımız zaman Gürcistan'ın doğu taraflarının yani bu bölgelerin İslam hilafetinin himayesinde, hilafete bağlı olarak tayin edilen *Eristavlar*⁴⁵ tarafından idare edildiğini görmekteyiz. Günümüzde *Herete ve Eristavi* gibi ifadelerden yola çıkarak buraların Gürcistan'a ait veya sadece Gürcülerin yaşam alanı olduğu iddia edilmektedir. Halbuki buralar ister İslam hakimiyetinin ilk dönemlerinde olsun, isterse de sonraki Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde olsun zaman zaman İslam devletlerine bağlı olan Gürcü *Eristavlar* tarafından da yönetilmiştir.

Safeviler zamanında da Hereti olarak tanımlanan bu araziler Safevi devletine bağlı bir eyalet olarak zikr olunmaktadır.⁴⁶

Tarihçi Akif Memmedov'un araştırmış olduğu belgelere bakılırsa İngiloyların eskiden yaşam alanı olarak bilinen Eski Pazar (kadim dünya pazarı olarak da kullanılıyor) aynı zamanda *Tarihi Zeyem* şehrine de tanıklık etmiştir. Burada dünyanın birçok yerlerinden olan tüccarların gelip geçtiği tarihi bir pazar yeri olmuştur. Günümüzde de halen birçok tarihi eserler ve eskiye ait paralar ve altınlar bulunmaktadır.

⁴³ A. Memmedova, “Car Balaken Camaatlığı Kurulması, Arazisi ve Sınırları, s.166.

⁴⁴ A. Memmedli, *Mâbedler Diyarının Tarihi*, s. 21.

⁴⁵ Eristav eyalet sorumlusu anlamına geliyor.

⁴⁶ Oktay Efendiyevev, *Azerbaycan Safeviler Devleti*. Bakü, Şark-Karb, 2007, s.316

İngiloyların kadim ve merkezi yaşam alanı olarak bilinen Aliabad kasabasının isminin Hz. Ali'den gelme ihtimalinin olasılığı da oldukça yüksektir. Çünkü mana itibarıyla Aliabad demek Ali tarafından abadlaştırılan demektir. Caferi Sülalesinin bu coğrafyadaki varlıklarını ve Eski Pazar yerinden bulunmuş olan üzerinde Ali isminin yazılı olduğu yüzüğün varlığı, bu konudaki ihtimalleri güçlendirmektedir. Aynı zamanda Gakh iline mahsus “Alibeyli, Alatemir, Tasmalı ve Almalı” köy isimlerindeki bu benzerliklerin hem İngiloy köylerinden olması hem de eskiden Aliabad kasabasıyla beraber olmaları hakikatleri birebir uyuşmaktadır. Özellikle Mutasavvuf şahıslar tarafından rivayet edildiğine göre Hz. Ali'nin kabrinin bu bölgedeki dağlarda bir yerde olduğunu söylemişler. Günümüzde yaşayan Hürü Vahabov Nine de bu bilgileri aktarmaktadır.⁴⁷

1.2.1. Eski Kadim Dünya Pazarı

Gürcü tarihçisi olan Lordkipanidze'ye göre de X. yüzyılda Tiflis, Güney Kafkasya'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Buraya dünyanın çeşitli yerlerinden tüccarlar gelmiş ve bu tacirlerden alınan vergilerin geliri emirliğin hazinesine gitmiştir. Gümrük işlerinden sorumlu olan memur “Müşrif” olarak adlandırılıyordu. Toprakların çoğunluğu devlete ait olsa da vakıf topraklarının sayısı da az değildi. Mahkeme işleri ise Tiflis kadısına bağlıydı.⁴⁸ Eski Pazar olarak bilinen Dünya Pazarının tarihinin çok eskilere dayandığı ve buralarda ticaret ve ekin işleri yaptıkları malumdur. Günümüzde de bu toprakların sahipleri Aliabad'da yaşayan İngiloylar'dır. Bu mekân eski mezarlıklar çok eskiye ait mabet ve yeraltı geçitlerle tanınmaktadır. Ancak en son buralarda ne baş verdiğine dair kesin bilgiler yoktur. Lakin bu mekânların zamanında bir enkaza dönüştüğü bilinmektedir. Kasabanın yaşlı kesiminin tahminlerine göre bölge deprem sonucu bu hale gelmiştir.⁴⁹ Çünkü zaman zaman herhangi bir kazı işleri yapıldığında bazı yerlerden büyük taş duvar ve binanın temel kısmı olan beton parçalara raslanmaktadır. Kasabanın tarih hocalarının tahminleri ise bahsi geçen bölgede büyük bir savaş ve katliamın meydana gelmesi ve bunun sonucu orada yaşayan insanların bir gecede oraları terk etmesi veya sürgün edilmeleridir. Bu esnada sahip oldukları altın ve

⁴⁷ Özel reportaj. 19.06.2022

⁴⁸ Lordkipanidze, Oçerki İstorii Gruzii, s. 145-160. Erişim tarihi 17.09.2022

⁴⁹ Ramiz Şabanov Tarihçi ve araştırmacı, özel reportaj. 03.04.2020

değerli ne varsa toprağa gömerek terk etmişlerdir. Günümüzde de oralardan birçok altın ve değerli eşyaların bulunduğu bir gerçektir. Ancak Çarlık Rusyası ve özellikle de Sovyetler döneminin 1990 yıllarına kadar Gürcülerin buradaki mabedi Gürcü Kilisesi olarak tanıtmakla buradaki İngilizlerin aslında Gürcü asıllı, soy köklerinin de Gürcülere dayandığını iddiası adı altında Babtis inancını yaymaya çalışmışlardır.⁵⁰

Resim 1. Eski Zeyen Şehir Haritası

Kafkasya şehirlerini gösteren haritada dikkat çeken Zagen yani Zegem şehri. Günümüzde Zakatala ilinin olduğu bölgedir. Bu şehirden günümüze ulaşan “duribe fi Zegem” yazan iki üç tane paradır.⁵¹ Şehrin 1578 yılında Osmanlı’ya tabi olduğu belirtilmektedir. Zaman zaman bağımsızlık için uğraşsa da tamamen Osmanlı hakimiyetinden çıkmamıştır.⁵²

Haritada dikkat çeken şehir isimleri; Ağdaş yerine Koşakavak, Oğuz yerine Haçmaz, İsmayilli yerine Lahic... yani Ruslar asıl ve geleneksel merkezlerimizi büyük ölçüde kendi istedikleri yönlere değiştirdiler ve önemli merkezleri önemsiz hale getirdiler.⁵³

⁵⁰ Ahmet Niyazov, özel reportaj, tarih 23.12.2022

⁵¹ Kamran Abdullayev, sosyal medya paylaşımı. 12.10.2011

⁵² Nebi Gümüş, Osmanlı-Gürcü ilişkileri, s.295.

⁵³ Kamran Abdullayev, sosyal medya paylaşımı. Ayrıca bak: EK.3.

Gürcü tarihçilerin de söylemiş oldukları bazı bilgiler konuyla alakalı olan bilgileri desteklemektedir. Şöyle ki, Lordkipanidze'nin söylemiş olduğu X. yıllarındaki Tiflis emirliği ile, alakalı ifadeleri “Güney Kafkasya'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Buraya dünyanın çeşitli yerlerinden tüccarlar gelmiş ve bu tacirlerden alınan vergilerin geliri emirliğin hazinesine gitmiştir. Gümrük işlerinden sorumlu olan memur “Müşrif” olarak adlandırılıyordu. Toprakların çoğunluğu devlete ait olsa da vakıf topraklarının sayısı da az değildi. Mahkeme işleri ise Tiflis kadısına bağlıydı”.⁵⁴

Eski Pazar dediğimiz arazilerde günümüzde bile yapılmış arkeoloji kazıları veyahut altın arama neticesinde birçok eser ve eski tarihe ait yüzükler bulunmaktadır.⁵⁵ Bu bilgiler ve eserler Hilafet döneminden beri buralarda İslam dininin varlığını kanıtlamaktadır. Gerçek olan şu ki bu gibi bilgiler gün yüzüne çıkmasıyla Gürcistan'ın buradaki kadim mabet ve yaşam alanları üzerinden yapmış olduğu siyasi tebligat faaliyetleri sekteye uğramıştır. Burada yaşayan herkes tarafından malumdur ki, ta eskiden beri bu eski yaşam alanı üzerinden yanlış tebligatlar yapılmış insanların bilgisizlikten istifade edilerek İngiloyların aslen Gürcü olduklarını inandırmaya çalışılmıştır.

İngiloyların kadim ve merkezi olarak bilinen Aliabad köyünün isminin Hz. Ali'den gelme ihtimalinin olasılığı da yüksektir. Çünkü mana itibarıyla Aliabad demek Ali tarafından abatlştırılan demektir. Caferi Sülalesi'nin bu coğrafyadaki varlıklarını ve Eski Paraz yerinden bulunmuş olan üzerinde Ali isminin bulunduğu yüzüyün varlığı, bu konudaki ihtimalleri güçlendirmektedir. Aynı zamanda Gah iline mahsus “Alibeyli, Alatemir, Tasmalı” köy isimlerindeki bu benzerliklerin hem İngiloy köylerinden olması hem de eskiden Aliabad kasabasıyla beraber olmaları hakikatleri bire bir uyuşmaktadır.

Matiane de IX yüzyılın 80'li yıllarında Tiflis Emirliğinin idaresini Caferiler sülalesinin hâkimiyeti altına geçtiği ve böylece bu coğrafyanın Caferiler sülalesinin 200 yıllık hükümranlığı başladığını ifade etmiştir.⁵⁶ 1918 yılına kadar yani Memmedemin Resulzade'nin kurmuş olduğu ilk Türk Cumhuriyeti dönemine kadar

---

⁵⁴ Lordkipanidze, *Oçerki İstorii Gruzii*, s. 145-160.

⁵⁵ 2015 yılında meşhur Türk numiz-mat Hüsni Öztürk bölgede araştırma zamanı bulunan eserleri tahlil etmiştir.

⁵⁶ Matiane Kartlisay *İstoriya Gruzii*, s. 32.

bu bölgeninde Car-Baleken Azat İcması adı altında bağlı olduğu devlet Tiflis emirliği olmuştur. ⁵⁷ Ayrıca bu bölgenin en iyi araştırmacılarından sayılan Ahmet Niyazovun ve Akif Memmedovun ifadesiyle “Eski Pazar dediğimiz bu arazide eskiden Kadim Zeyem⁵⁸ isimli şehrin bulunması ve bu arazide İslami sikkelerin basılması, aynı zamanda burada yaşayan insanların Sünni Müslüman olmaları tüm bu hakikatleri doğrulamaktadır.”⁵⁹

Tarih kitaplarında bahsi geçmeyen ama günümüzdeki tarihçiler ve araştırmacılar tarafından merakı sebep olan eskiden pazar yeri ve ikamet yeri olarak kullanmış oldukları bir mekândır. Bu araziye ait mabedin ve kabirlerin olması bu yerleşim hakkında detaylı çalışmanın yapılmasına ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Ne yazık ki eskiden Gürcüler buradaki mabedin Kilise olması dolayısıyla buraların Gürcistan arazisi olduğunu aynı zamanda İngilizlerin aslında Hristiyan olduğunu bir kanıtı olarak kullanmaya özen göstermişler. Daha sonralar aslında bu mabedden daha eski döneme ait mabedin olması, diğer mabetlerle kıyaslanması sonucu gerçekler ortaya çıkınca bu iddialardan vazgeçilmiştir. Hatta burada yaşayan insanların söylediklerine göre, 1970-80 senelerinde Gürcüler tarafında harabeye dönüştürülmüş ve Eski Alban Mabedi olarak bilinen “Peri Kale”de bulunan altından yapılmış haçın çalındığı iddia edilmektedir. Herkes tarafından malumdur ki, buradaki toprakların altı, altın madeni ve eski sanat eserleriyle zengindir. 1990’lı yıllara kadar birçok insan tarafından toprak ekim zamanı altın buldukları hakikattir. Şu anda bile ekim ve herhangi bir kazı işleri yapıldığı zaman eskiye ait sanat eserleri ve bazı eşyalar ve boş küpler çıkmaktadır.⁶⁰ Ama ne yazık ki 1980’li yıllara kadar birçok Gürcü insanları bu arazilerde uzun yıllar ekin tarlaları adı altında değerli eşyalarını, aynı zamanda sanat eşyalarını çıkarıp götürmüşlerdir. Nitekim, bu faaliyetlerin esas maksadının geç farkına varılmıştır. Bu yerlerin şiddetli deprem nedeniyle altı üstüne çevrilmiş olması fikirleri mevcuttur.⁶¹ Başka iddiaya göre I. Şah İsmail’in istilası neticesinde burada yaşayan insanların sürgün edilmesi sonucunda bir gecenin içerisinde burayı terk etmek mecburiyetinde kalmış oldukları için yerin altında saklamış oldukları altın eşya ve ne varsa terk etmek durumunda kaldıkları

---

⁵⁷ A. Memmedov, “Car Baleken Camaatlığı Kurulması, Arazisi ve Sınırları, s.166

⁵⁸ Ek.5

⁵⁹ Ahmet Niyazov. Özel reportaj, Bakü. Tarih: 24.12.2022

⁶⁰ EK 6.

⁶¹ A. Memmedov. Özel reportaj, Aliabad. Tarih: 10.10.2022

yönündedir. Konuyla alakalı Oktay Efendiyev'in aktarmış olduğu bilgilere bakılırsa, "I. Şah İsmailin Div Sultan Kanık (Alazan) ve Kabırır (İori) çaylarını geçerek Zeyem (İngiloyların eski yaşam alanı sayılan Şehit yani Eski Pazar) ve Gerem kalalarına hücum ettiğini söylemektedir".⁶² Etrafta yaşayan İngiloyların burayla ticari ve arazi olarak yakın irtibatlarının olduğu bir gerçektir. Aynı zamanda tarihen bu toprakların sahipleri günümüzde de Aliabad kasabasında yaşayan İngiloylar'dır. Sovyetler döneminde Rusya devletinin özel izni ile Gürcistan'dan bir grupun Eski Pazar dediğimiz arazide arkeoloji araştırmalarının yapılması için davet edildiği ancak Azerbaycan tarafının bu talebi geri çevirdiği malumdur.⁶³ Lakin daha sonraki karışık dönem dediğimiz 80'li yıllarda Gürcüler tarafından yapılmış olan bu araştırmaların sonucu oradaki mezarların ve Peri Kalesi olarak isimlendirilen mabedin tahrip olunmasının sonradan farkına varılmıştır. ⁶⁴ Bu bölümü halk tarafından da her zaman sorulan sorulardan birisiyle bitirelim; "Madem bu yerler eskiden Gürcülere mahsus olan tarihi bir topraklar ise neden Gürcüler tarafından tarihi izlerin silinmesi süretiyle harebeye çevrilmiştir? Halbuki o zamana kadar Gürcistan burada bulunan bu mabetleri kendi varlığının mevcudiyetinin kanıtı olarak kullanmaktaydı."

1.2.2. İngiloyların Günümüzdeki Yaşam Alanları

Tarih boyu hâkimiyetlerin değişmesi neticesinde İngiloylar farklı isimlerle anılsa da hiçbir zaman bulundukları mekanları değişmedi. Tarihî durumlardan dolayı eski Geller'in yaşadıkları etnik bölgeler, zamanla genişleyip daralsa da onların dâimî vatanı Alazan Nehri vadisi ve civarındaki topraklar olmuştur. Eski Geller'in ve onların çeşitli isimlerle anılan sonraki nesillerinin meskûnlaştıkları etnik arazinin esas toprakları Ganıkh (Kanık) nehirleri arasında mevcut olmuştur. Orta çağ tarihçileri bu araziye Herler'in (yani Geller'in) yaşadıkları Hereti bölgesi olarak adlandırmışlardır.⁶⁵ Tarihin belirli zamanlarında Azerbaycan'ı kendine mesken seçmiş Avarlar, Sahurlar, Udiler, Talışlar, Lezgiler ve İngiloylar gibi etnik gruplar

⁶² Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler devleti. Bakü, Şark-Karb, 2007, s.65; Tezkiratu'l-Mülk, s.145

⁶³ Gazilov Elman Eski Zakatala Toprak Şube Müdürü özel reportaj, 11.05.2021

⁶⁴ A. Niyazov. Özel reportaj, Bakü. Tarih: 24.12.2022

⁶⁵ Ş. Aliyev, Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar, s. 38.

yüzyıllar boyu Azerbaycan Türkleri ile beraber yaşamış, birbirleri ile kaynayıp karışmışlardır.⁶⁶

İngiloyların günümüzdeki yaşam alanları eskiden de olduğu gibi Aliabad merkez olmakla, Zakatala ilinde Aliabad Mosul, Yengiyan, Behmetli, (Boyahmey)⁶⁷. Gakh ilinde: Tasmalı⁶⁸, Goroğan, Zeyem, Kahİngiloy, Lelepaşa, Marsan, Alibeyli, Meşebaş, Şotavar, Balaken ilinde: İtitala.⁶⁹

Bazı tarihçilere göre Zakatala'da yaşayan İngiloylar kendilerini “Azerbaycan Türkü”, Gakh ilinde yaşayan İngiloylar ise kendilerini “Kartveli” (yani günümüz ifadesi ile Gürcü) adlandırmaktadırlar.⁷⁰

Bu konuda Paşayeva'nın fikri önem arz etmektedir, Azerbaycanlılar'ın Aile Merasimlerinde Etnik Gelenekler isimli çalışmasında 1890'lı yıllarda Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan İngiloylar'ın sayısının on binden fazla olduğunu, bunlardan 3094'ünün Hristiyan inancına, 7126'nın ise İslâm inancına mensup olduklarını belirtmektedir. Araştırmacıya göre, 1886 yılı nüfus sayımında Çarlık Rusyası Müslüman İngiloylar'ı İngiloy adı ile, Hristiyan İngiloylar'ı ise Gürcü adı ile kayda geçirmiştir. Rusya'nın XIX. yüzyılın başlarında bölgede yürüttüğü siyaset sonucunda XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hristiyanlığı kabul etmiş İngiloylar'ın büyük bir kısmı kendilerini Gürcü saymaya başlamışlardır.⁷¹ Ancak Gakh ilinde yaşayan bazı İngiloy köylerinin günümüzdeki tabii oldukları dinin İslam dini olduğu herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Şöyle ki Tasmalı, Zeyem, Şotavar, Lelepaşa ve diğer birçok köylerin Müslüman oldukları bellidir. Aynı zamanda bu köy halkları kendilerini Gürcü olarak değil, İngiloy ve yahut Türk halkları olarak tanımlamaktadır. Nitekim Çarlık Rusyası'nın İngiloy köylerini zorla Hristiyanlaştırma politikası güttüğü dönemlerde bu köy halkı da Hristiyanlaştırılmaya karşı direnen, hatta Kilisenin yapılmasına karşı ayaklanan ve Gürcistan'dan gönderilen Hristiyan din adamını idam ederek bu politikaya karşı

---

⁶⁶ M. Paşayeva, “Avar Halkı'nın Etnik Tarihi”, Millî Folklor Dergisi, Sayı 20, Bakü 2008, s. 64.

⁶⁷ Varhiyan *İngiloyca çınar ağaçlarının yanı demektir. Arazide şuada da bol çınarlık mevcuttur*

⁶⁸ *Bu köyün Aliabad kasabasına yakın olması dolayısıyla aralarında yakın akraba ilişkilerinin olduğu malumdur. Ancak Çarlık Rusyası'nın zulmü dolayısıyla yapılan göçler neticesinde bazı asimilasyonlar olmuş ve bu bağlar unutulmuştur.*

⁶⁹ M. Paşayeva, Azerbaycanlılar'ın Aile Meselelerinde Etnik Eneneler, s.49.

⁷⁰ Valentin Kardanov, Kafkaskih Etnografiçeskih Sbornik, s. 60.

⁷¹ M. Paşayeva, Azerbaycanlılar'ın Aile Merasimlerinde Etnik Eneneler, s. 52.

olan tavırlarını ortaya koyan İngiloy köylerinden biri olarak tanınmaktadır.⁷² Hatta o döneme ait belgelere baktığımız zaman Müslüman Gürcü köylerinin varlığını bile görmekteyiz.⁷³ Bu konuyla ilgili İrade Aliyeva şöyle bir kanaata varmıştır; İngiloylar`ın eskiden ikamet ettikleri Yengiyan, Behmetli, Zeyem, Tasmalı, Marsan, Lelepaşa, Korağan gibi köyler son yüzyılda İngiloy lehçesini kullanmadıkları ve unuttuklarından dolayı, İngiloy köyü olarak tanımlanmamaktadır.<sup>74</sup> İngiloylar`ın yaşadıkları köylerden Gâkh-İngiloydan başka diğer Aliabad, Mosul, Marsan, Zeyem, Tasmalı köylerinin kurulma tarihleri belli değildir. Bu köylerden Meşebaş, Kötüklü, Alibeyli köyleri yakın geçmişte kurulmuş köylerdir. İngiloylar`ın daha sık yaşadıkları köyler Zakatala İlinin Aliabad Kasabası ve Gakh ilinin köyleridir. Sadece, Balaken ilinde İngiloylar`ın yaşadıkları İtitala köyü, XIX. yüzyılda Aliabad köyünde yaşamış olup, daha sonra Çarlık Rusyası zulmünden kaçarak Balaken iline mahsus ormanlarda yaşamak mecburiyetinde kalan kırka yakın bir aileden oluşmaktadır. Büyük Alatemir, Küçük Alatemir, Kötüklü, Meşebaş köyleri Gakh ilinin diğer İngiloy köylerinden gelen ailelerden oluşan köylerdir.⁷⁵

Aynı zamanda tarihte yaşanmış birçok göç olayları olduğu da malumdur. İngiloylar da bu göçlerden az da olsa nasiplerini almışlardır. Bu göç olaylarından biri 1860`lı yıllarda yaşanmıştır. Bu yıllarda Çarlık Rusyası, Alazan vadisi arazilerinde topluca zoraki Hıristiyanlaştırma siyaseti yürütmüştür. Bu zaman bu topraklarda yaşayan halklar arasında bu siyasete karşı itirazlar başlamıştır. 1863 yılında açık isyanla sonuçlanan bu hareket şiddetli bir biçimde durdurulduktan sonra Çarlık memurlarının zulmünden kurtulmak için İngiloylar`ın çoğunluğunun yaşadığı Aliabad köyünden 40a yakın aile göç ederek bunlardan bir kısmı Türkiye Cumhuriyeti`nin Adana vilayeti, Ceyhan ilçesi, Dağıstan köyüne yerleşmişlerdir. Bu ailelerin nesilleri şu an bu köyde yaşamaktadırlar.⁷⁶

İrade Aliyeva`ya göre, XVII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar İngiloylar, kuzeybatı Azerbaycan bölgesinde mevcut olan iki feodal devlet kurumunun

---

⁷² A. Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 8.

⁷³ EK.7.

⁷⁴ İrade Aliyeva, Özel reportaj, tarih 04.05.2021

⁷⁵ A. Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 60.

⁷⁶ Elçin Zamanov, *Geçmişten Günümüze İngiloylar`ın Dini ve Kültür Yaşantısı*, s.45. (Zamanov araştırma zamanı kendi başından geçen bir olayı şu şekilde anlatıyor: “Yıllar önce bu göçmenlerden birkaçının Aliabad` a gelişinin bizzat şahiti olmuştuk. Yaşlı göçmen dedeler vatan hasretinin verdiği duygudan kendilerini tutamayıp ağlıyorlardı.”)

arazisinde yaşayırlardı. Bunlardan biri İlisu Sultanlığı diğeri ise Car-Balaken Cemaatlığı idi. İngiloyların şu anki yaşadıkları mekanlar tarihdeki yaşam alanlarıyla aynı olmaktadır.⁷⁷

Şirinbey Aliyev, Zakatala ilinde aslında 5 değil 3 İngiloy köyünün olduğunu söylemektedir. Bu köyler, Aliabad, Mosul ve Yengiyan köyleridir. Aliabad Kasabası, İngiloylar'ın yaşadıkları coğrafyanın merkezi sayılabilecek bir konumdadır. Aynı zamanda eskiden de buranın Zakatala İl merkezi olarak sayılması ve nüfus sayısına göre İngiloylar'ın en fazla ikamet yerinin Aliabad olması, bu fikri teyit etmektedir.⁷⁸

İngiloylar'ın ikamet ettiği Alazan Vadisi arazilerinin Kafkas Albanyası'nın arazileri olduğu bilgileri tarihî bilgilerle sabittir. Albanya Devleti'nde eski Gel halkının ikamet ettiği arazilerle günümüz İngiloylar'ın Azerbaycan'ın kuzeybatısındaki ikamet ettiği bölge aynı arazilerdir. Sadece İngiloylar'ın yaşadıkları coğrafi mekânların isimleri değişmiştir. Eski dönemlerde Filan Şahlığı, Şeki-Hereti Şahlığı, İlisu Sultanlığı veya Hereti diye isimlendirilen araziler günümüzdeki Balaken, Zakatala ve Gakh (Kah) illeridir.

Bazı günümüz Gürcü araştırmacılarının bilinçli olarak İngiloylar'ın eskiden yaşadıkları araziler olan ve Gürcü kaynaklarında Hereti olarak isimlendirilen arazilerin eski İberiya'ya ait olduğunu söylemeleri tarihin tahrif olunmasından başka bir şey değildir. Çünkü yukarıda zikrettiğimiz orta çağ Gürcü araştırmacıları Hereti topraklarının İberiya toprakları değil Eski Albanya toprakları olduğunu kendi çalışmalarında belirtmişlerdir.⁷⁹

Günümüzde bazı yazarların İngiloyları araştırırken yapmış oldukları hatalardan “Saingilo” (İngiloyların yaşadıkları yer anlamına gelmektedir) konusu altında İngiloylar anlatılmış ama sanki Hristiyan bir belde gibi kaleme alınmıştır. Bu araştırmada bu bölgelerde mevcut olan çok eskiye ait İslami yapıların ve tarihi eserlerin İngiloylar adına yer almaması, eksik bir araştırma olmuştur. Halbuki, İngiloyların merkezi olarak bilinen Aliabad ve yakın köylerde Hristiyanlığa ait hiçbir eser tarihi yapı Kilise bulunmamaktadır. Bunun aksine çok eskiye dayalı Camiler, mezarlıklar ve de başka Müslümanlığa dair tarihi kanıtlar bulunmaktadır.

⁷⁷ İrade Aliyeva İngiloylar; zorla hristiyanlaştırmaya ve Gürcüleştirmeye karşı direnç tarihinden. Bakü-2019, s.27,28.

⁷⁸ Ş. Aliyev, Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar, s. 41.

⁷⁹ E. Zamanov, *Geçmişten Günümüze İngiloylar'ın Dini ve Kültür Yaşantısı*, s.46-47

Gakh ilinde bulunan Kiliselerin Çarlık Rusyası döneminde yapılan Kiliseler olduğu malumdur. Bu şekilde yapılan araştırmaların siyasi bir maksat taşımış olduğu kanaati ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki ilk olarak Kiliseler 1855 yılında Kakh (Kah) ve Alibeyli köylerinde inşasına başlanmıştır. Ayrıca 1855 yılında Çarlık adına Gakh köyünde “Aziz Georgi Kilisesi”, Alibeyli köyünde “Azize Nino Kilisesi”, Gorağan köyünde ise “Aziz Meryemana Kilise” lerinin inşasına başlanılmıştır. “Aziz Georgi” ve “Aziz Meryemana Kilise”leri 1855 yılında, “Azize Nino Kilisesi” nin yapımı ise 1877 yılında tamamlanmıştır. 1891 yılında da Tasmalı Kilisesinin yapımına başlanılmıştır. Tasmalı Kilisesi Kafkasya’da Ortadoks Hristiyanlığın Berpası Derneği (KOHBD) ’nin hesabına, geri kalan diğer Kiliselerin ise Rusya Devleti hesabına yapılmıştır. Meşhur Kiş Kilisesi de bu dönemde bahsi geçen derneğin yardımları ile restore edilmiştir.⁸⁰

1.3. Konuştukları Dil

İngiloyların bilinen eski dönemlere ait konuştukları dil daha çok, eski Osmanlı Türkçesi’dir. Yaşlı dedelerimiz ve ninelerimizin şu an konuştuklarında bile kullandıkları birçok kelimenin eski Osmanlıcaya ait olduğu görülmektedir. Sovyetler dönemine kadar kullanılan edebiyat ve yazılarda da Arapça ve Osmanlıca kelimeler çoğunluktadır. Mezar taşlarında kullanılan yazılara bakıldığında çok eskiden beri kullanılan yazı dili Arapça’dır. Hatta günümüzde hâlâ mevcut olan çok eski dönemlere ait olan dört-beşyüz yıl öncesine ait mezar taşlarında kullanılan yazılar da bu şekildedir.⁸¹ Günümüzde ise İngilizler Türkçe, Arapça ve Gürcüce kelimelerden oluşan dili konuşmaktadırlar. İngilizlerin konuştukları dilin Gürcüceye benzemesinin esas nedeni, Çarlık Rusya’sı döneminde buralarda yapılan zorla Hristiyanlaştırma ve Gürcüleştirme politikası nedeniyle uygulanan bazı sebeplerden dolayı Gürcü dilinin buralarda yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu bölgedeki insanların açlığa mahkûm bırakıldıkları sürgün yapılmaları ve açlık nedeniyle ailelerini geçindirmek için piyade olarak Gürcistan’a giderek karın tokluğuna çalıştıkları bilinmektedir. Halbuki, o zaman ne hikmetse aynı çatı altında yaşayan

⁸⁰ Y. Mahmudov, “HIX yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Kuzeybatı Azerbaycan’da Ortodoksların Siyaseti.”, s. 7.

⁸¹ EK.8.

İngiloylar Gürcüler'den farklı olarak sefalet ve açlık içerisinde bırakılmış idiler.⁸² O dönemde yaşayan insanların anlatmış oldukları üzere “Bizler açlık içerisinde yaşarken Gürcüler ise zengin hayat sürmekteydiler, hatta her ailenin kapısında en az o dönemin en lüks arabası olan Gaz 24, arabası vardı. Bizler buralardan meyve ağacı götürüp oralarda satar ve günlük işler gördükten sonra o günün kazancı olarak bir cam (küçük tepsi) buğday alıp geri dönerdik.”⁸³ İngiloyların Gürcülerle yapmış oldukları ticaret ve oralara gidip çalışmaları neticesinde konuştukları dilleri de bundan etkilenmiştir. Başka bir neden bu dönemlerde uygulanan Hristiyanlaştırma ve Gürcülerleştirme politikası olarak ortaokulda uygulanan Gürcü dilinin tedrisatı olmuştur. Herkes tarafından malumdur ki eski dönemlerde olduğu gibi Hristiyanlığın tebliği için Gürcistan'dan keşiş adı altında birçok misyonerin getirildiği gibi,⁸⁴ Sovyetler döneminde de buradaki okullara hocalık yapması için Gürcistan'dan birçok hoca getirilmiştir. Gönüllü hocalar projesi adı altında getirilen hocaların daha sonradan anlaşıldığı üzere ekseriyetle Ermeni asıllı hocalar oldukları ortaya çıkmıştır. Ayrıca o dönemde sınavsız ve masrafsız Gürcistan'da üniversite okuma şansı sağlanması da insanların oralara akın etmelerine sebep olmuştur. Günümüzde İngiloyların konuştukları dili Gürcüler anlamakta zorlanır. Bir İngiloy Gürcüyle konuştuğu zaman Gürcüce değil de günümüzdeki konuştukları dilde konuşursa Gürcü zor anlar ve “Saingiloydanmısın (İngiloyların yaşam alanı) diyerek” anlaşılabilmeleri için Rusça konuşmaya başlar. Veyahut anlaşılabilmeleri için İngiloyların ayrıca Gürcüce bilmeleri gerekiyor.

Genel olarak İngiloylar ibadetlerle, dinle alakalı olan kelimeleri hâlâ Arapça olarak kullanmaktadırlar.

1.3.1. İngiloylar'da Kullanılan Bazı Farklı Terimler

Şu bir gerçektir ki ibadet ve dinle alakalı kullanılan kelimeler genellikle Arapça'dır. Bu kelimeler hep nesilden nesile bu şekilde geçmektedir.

Mesela: Dua, rekait, secda, ibadati, savabi, günahi, sadaga, zakat-pitra, oruci, alhami, naziri, dilagi, kismati, kabuli, mövlüdi, zikiri, salavati ve sair.

⁸² Vahabov AmrullaX Özel reportaj, Aliabad.Tarih: 19.08.2015

⁸³ Şabanov Göyerçin nine. Özel reportaj, Aliabad.Tarih: 05.09.2018

⁸⁴ İ. Aliyeva, “İngiloyla; Zoraki Hristiyanlaştırmaya ve Gürcüleştirmeye karşı direniş tarihinden. s. 43-47. Ayrıca bkz. Aktı sobrannie Kabkaskoy Arhiografiçeskoy komissiey (AKAK) T.1 Tiflis 1866, c 672-673

Eğitim ve öğretimle alakalı: kitabı, daftarı, verağı, kalami, maktabı, malimi, dersi, medresa, salavati, alimi, talaba ve sair.

Organla alakalı: Canı, cesadı, maada, böyracı, kella, ölü, diri.

Eski Türk kelimeleri: Avçı, Tangri (tanğri konağı), han (hani), şad, (şadi),

Maişetle alakalı: goruğı, bağı, göğçimani, balahi, mal-gara, arhi, gandahi, ganalı, heyvani, örüşü, saha, gurd-guşı, darvaza, hasarı, cebiri ve sair.

1.4. İngiloylar'da Hristiyanlık İnancı

İslam dini gelmeden önce dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi bu coğrafyalarda da Hristiyan dininin veyahut eski diğer dinlerin var olduğu gerçektir. İngiloyların da burada yaşayan halklardan biri olarak bu inançlara sahip olmaları normaldir. Gerçek olan şu ki, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde İslam'ın bu coğrafyalara yayılmasıyla Azerbaycan Gürcistan ve bütün Kafkas halkları İslamla tanışmıştır. İngiloyların da bu coğrafyayı paylaşmaları sebebiyle İslamla tanışması ve kendi hür iradeleriyle Müslüman olmaları da tabii bir hâldir.

Albanya'da, (Arran.⁸⁵) V. yüzyılda İran Sâsânîler döneminde dinî durum sık sık değişiyordu. Bu durum diğer Hristiyan ülkelerde olduğu gibi Albanya'da da dinî durum sabit değildi. Devlet, bazen bölgedeki Hristiyanları savunurken, bazen de Hristiyanların aleyhine çalışmalar yürütmekteydi. Mesela; Roma Devleti'nde Hristiyanlar takiplere maruz kaldıklarında kendi egemenliği altında bulunan Hristiyanları kendi lehine kullanmak için haklarını savunmuştu.⁸⁶ Ancak Hristiyanlığın devlet dini olması, Sasani devleti açısından rahatsız edici bir durum olduğu için, Hristiyanlar'a karşı olan tavrı değişmiş ve Hristiyanlar sürekli denetim altında tutulmuştur. Bu süreç Albanya'da yaşayan Hristiyan halkların dinlerini yaşama konusunda sıkıntılara sokmuştur. Sâsânî şahı II. Yezdegird, Hristiyanlığın kökünü kesmek ve Mazdeizmin yayılması için 300 Rahibin bölgeye göndermesi işin ciddiyetini göstermektedir.⁸⁷

Tofik Memmedov'a göre ise Hristiyan dininin İngiloylar'ın eskiden yaşadıkları Albanya arazisinde yayılması, yazılı kaynaklarda M.S. II. yüzyıla dayandırılmakta ve Albanya'da Hristiyan dininin yayılmasında Bizans

⁸⁵ Ziya Bünyadov. *Azerbaycan VII-IX Yüzyılında, Şark-Karb*, 2007.s.54

⁸⁶ E. Zamanov. S.61

⁸⁷ F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albanya'nın) Siyasi Tarihi ve Tarihî Coğrafyası*, s. 180-185.

imparatorluğunun yanı sıra Alban Şahları olmuştur. 313 yılında Albanya Çarı Urnayr, Hristiyanlığı devlet dinî ilân etmiştir ⁸⁸. Bu tarih çok erken görünüyor. (Nebi hocanın açıklaması)

Albanya'da yaşayan halklar arasında Hristiyan dininin yayılmasında Alban alfabesinin varlığı, okulların açılmasının, İncil ve diğer Hristiyanlığ'a ait edebiyatın Suriye ve Yunan dillerinden Alban diline çevrilmesinin büyük rolü olmuştur. Tüm bunlar Alban Arşakiler Devleti döneminde yapılmıştır. Alban hükümdarları Hristiyan ruhanilere ve Alban Kilisesi'ne çok kaygı göstermiş ve ayrıcalıklar tanımıştır. Bu dönemde Sarayda ruhaniler ve rütbeli kişiler aynı derecede tutulmuştur. Sarayları da keşiş piskopos mahkemelerden oluşan müteşekkil Kilise mahkemeleri bile oluşturulmuştur.⁸⁹

İngiloylar, Hristiyanlık inancı ile, tanışması İslâmın Albanya'da yayılışından öncesine aittir. Aliyev'e göre, Geller'in Hristiyanlıkla tanışması V. yüzyılın sonlarına tesadüf etmektedir.⁹⁰

1.4.1. Kiliseler

Tarihçilerin kanaati Alban Kiliselerinin tüm Hristiyanların ve dünyanın en eski kliselerinden olduğu yönündedir. Aynı zamanda direkt Kudüs Kilisesi'ne bağlı olarak faaliyet gösterdiği söylenmektedir. Her ne kadar Gürcü ve Ermeni Kiliseleri gibi Yunan Kilisesine tabii olsa da bunlardan farklı olarak, Kilisesi'nin katalikosunun tayini Kudüs'ten yapılmakta idi.⁹¹ Mustafayev'e göre, diğer eski Alban halkları gibi İngiloylar'ın ecdatları olan Geller'in Hristiyanlık inancıyla tanışması Putperestlik ve Ateşperestlik'ten sonra gelmektedir.⁹²

Bünyadov bu konuyla alakalı şu şekilde açıklama vermiştir. Araplar hilafet döneminde Azerbaycan'a geldiklerinde bölge halklarının inaçlarına karışmadan kendi dinlerinde serbest olabileceklerini söylemişlerdir.⁹³ Arran halkının Ehli-

⁸⁸ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 58, Tofik Memmedov, *Kafkasya Albanyası İlk Orta Çağlarda*, s. 191.

⁸⁹ E. Zamanov. s. 64. Ayrıca bkz. F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albanya'nın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, s. 214-220.

⁹⁰ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 60.

⁹¹ F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albanya'nın) Siyasi Tarihi ve Tarihî Coğrafyası*, s. 221

⁹² A. Mustafayev, *İngiloylar'ın Maddî Medeniyeti*, s. 36.

⁹³ Her ne kadar Müslümanlar Azerbaycan'a geldiklerinde milliyetlerinden dolayı değil, dinlerinin gereğinden dolayı gelmiş olsalar da yine gelenler içerisinde Arap olmayanlar varsa da Bünyadov onları Arap diye isimlendiriyor.

Kitaptan ("ehl el-Kitab") olmalarından dolayı onlara hususi imtiyazlar tanımıştır. Ancak bu imtiyaz

İran halkına Putperest olduklarından dolayı verilmemiştir. Bünyadov Arapların yapmış oldukları bu müsamahakâr ve adaletli davranışlarından dolayı bölge halkının İslamlaşmasının süratli bir şekilde gerçekleştiğini yazmaktadır.⁹⁴

Günümüzdeki Hristiyanlık adına faaliyet gösteren Kah İlinde İngiloy köylerinde bulunan Kiliselerin Çarlık döneminde İngiloyların zorla Hristiyanlaştırılma politikasına hizmet etmesi için yapılan Kiliselerdir.

Elçin Zamanov doktora tezinde kiliseler hakkında bu bilgilere yer vermiştir. Çarlık Rusyası'nın XIX. yüzyılda hayata geçirdiği Hristiyanlaştırma politikası sonucunda Hristiyanlaştırılan İngiloy köyleri, Kakh (Kah), Korağan, Meşebaş, Kötüklü ve Alibeyli köyleri idi. Şotavar köyünde ise birkaç aile Hristiyanlaştırılmıştır. Bu köylerde Hristiyanlaştırılmış ahalî için iki Kilise yapılmıştır. Kiliselerden biri Kakh, Meşebaş ve Kötüklü, diğeri ise Korağan, Alibeyli ve Şotavar köyleri için yapılmıştır. Devlet her iki kilise için de keşişler tayin etmiştir.⁹⁵

Halbuki, bu kiliselere baktığımızda tümünün Çarlık Rusyası döneminde bölgedeki İngiloyların Gürcüleştirilmesi ve Hristiyanlaştırılması politikası nedeniyle yapılmıştır. Eskiye baktığımızda orada bulunan mabetlerin Alban dönemine ait olduğunu görmekteyiz. Tüm bunların gerçek olmadığı ve İngiloyların inançları bu kiliseler değil, inançların çok eski tarihlere dayandığı kanatine varabiliriz

İlisu Sultanlığı'ndaki ilk kiliselerin yapımına 1855 yılında Kakh ve Alibeyli köylerinde başlanmıştır. Ayrıca 1855 yılında çarlık adına Kakh köyünde "Aziz Georgi Kilisesi", Alibeyli köyünde "Azize Nino Kilisesi", Korağan köyünde ise "Aziz Meryemana Kilise"lerinin yapımına başlanmıştır. "Aziz Georgi" ve "Aziz Meryemana Kilise"lerinin yapımı 1855 yılında, "Azize Nino Kilisesi nin yapımı ise 1877 yılında tamamlanmıştır. 1891 yılında da Tasmalı Kilisesinin yapımına başlanılmıştır. Tasmalı Kilisesi KOHBD'nin hesabına, geri kalan diğer Kiliselerin ise

⁹⁴ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX.yüzyılında, Şark-Karb*, 2007, s.111

⁹⁵ E. Zamanov, s.76

hepsi Rusya Devleti hesabına yapılmıştır. Meşhur Kiş Kilisesi de bu dönemde bahsi geçen derneğin yardımları ile restore edilmiştir.⁹⁶

Ceyhun Memmedov Gakh ilinde dört Ortodoks Kilisesinin faaliyet gösterdiğini söylemektedir.⁹⁷

---

⁹⁶Y. Mahmudov, “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Kuzeybatı Azerbaycan’da Ortodokslastırma Siyaseti”, s. 7.

⁹⁷ Ceyhun Memmedov, “Azerbaycan’da Tolerantlık: Tarih ve Müasirlik”, *Devlet ve Din Mecmuası*, Kasım-Aralık 2016, s.20.

2. HÜLEFA-İ RAŞİDİN DÖNEMİ: İNGİLOYLARIN İSLAMI KABUL ETME SÜRECİ

2.1. Hilafet Dönemi ve İngiloyların İslamı Kabul Etme Süreci

İngiloyların İslamlaşması birçok ihtilaflı konulara sebep olmuş, kimilerine göre buralara İslamın gelişi Selçuklu dönemine kimilerine göre Osmanlı ve bazılarına göre Şah Abbas döneminde yayılmıştır. Ancak tarihi bilgiler İslamın hilafet döneminde buralara kadar gelip ulaşması fikrini ön plana çıkarmaktadır.

Azerbaycan ve özellikle Arran ahalisi, bu diyarlara Araplar gelmezden evvel daimi Bizans-İran savaşları, Hazarların ve göçebe milletlerin baskıları neticesinde insanlar çok yoksul bir durumdaydılar. Savaşlar neticesinde geçim kaynaklarının yok olmasına sebep oluyor ülkenin üretim mekanizmaları tükenmekteydi. Buna göre insanlar Arapların Azerbaycan'a gelişini yıllar boyu devam eden zulmün ve eziyetlerden kurtuluşu gibi inanmaktaydılar. Hilafet döneminde (Emeviler dönemine kadar) köylüler önceki devirlere kıyasen güzel yaşamaya başlamışlardır. Çünkü Araplar yalnız vergi toplayarak ülkenin iç meselelerine karışmazlardı, kendi dini akidelerini ve dini ayinleri icra etmekde onlara serbestlik veriyorlardı.⁹⁸

Hilafet döneminde Müslümanlar fetih harekâtlarını Kafkasya istikametinde sürdürdüler. Bu dönem kadar Kafkasya ile birlikte Gürcistan, iki büyük güç olan Bizans ve Sâsânîler idaresi altında devam etmekte idi.

Müslümanların bölgeye ulaşmasından önce uzun süre Roma-Sâsânî mücadelesine sahne olan ve zaman zaman el değiştiren Gürcistan, son döneme kadar daha çok Sâsânî hâkimiyetinde kalmıştır. Müslümanlar gelmeden kısa bir süre önce ise Tiflis ve çevresinin Bizans'ın müttefiki Hazarların kontrolünde olduğu anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber ﷺ, Üsâme b. Zeyd komutasında Bizans'a karşı gönderilmek üzere bir ordu hazırlamış, fakat sefer hazırlıkları tamamlanmak üzere iken vefat etmişti. İlk halife Hz. Ebû Bekir (632-634), orduyu zaman kaybetmeden aynı komutanın emrinde hazırlandığı maksada uygun olarak Bizans'a karşı Suriye

---

⁹⁸ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII.-IX. Yüzyılında, Şark-Karb*, 2007, s.110.

bölgesine gönderdi. Bu dönemde Ecnadeyn ve Yermuk savaşlarında başarılı olunarak Suriye ve Filistin toprakları Bizans'tan alındı.⁹⁹

Müslümanlarla Kafkasya halkları ve Gürcülerin ilk kez hangi tarihte karşılaştıkları merak edilen konulardan olmuştur. İlk karşılaşmanın, Hz. Ömer döneminde gerçekleştiğini kanıtlayan bazı örnekler bulunmaktadır. Bölge halklarının Hz. Ömer döneminde başlayan fetihlerle Müslümanların idaresine girdiğini ifade eden bazı fikirler de bulunmaktadır. Sebeos, Bizans imparatoru Konstans (641-668) döneminin ikinci yılında Müslümanların Tayk (Çoruh vadisi), Gürcistan ve Azerbaycan'a ulaştıklarını nakletmektedir.¹⁰⁰

Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde 644 yılında Araplar İran'ı feth ettikleri esnada İslâm Ordusu kumandanı olan Surâka bin Amr Azerbaycan'ı feth ettiğinde Bekr bin Abdullah ile Abdurrahman bin Rebia'yi Albanya'nın fethiyle alakalı tayin etmişti. (O zaman Dağıstan tarafına Albanya denmekteydi.) Bekr bin Amr ve Abdurrahman'ı önden yollayarak, daha sonra kendisi Albanya bölgesine hareket etti.¹⁰¹

Halife b. Hayyâtın, Habîb b. Mesleme'nin 642-43'de Azerbaycan'ı fethettiğini rivayeti mevcuttur.¹⁰²

Gürcistan'ın Azerbaycan'dan sonra feth olunduğu malumdur. Yani hem Azerbaycan'ın hem de Gürcistan'ın feth olunması demek bu iki ülke arasında olan bölgelerin fethi veyahut müslümanlarla karşılaşması anlamına gelmektedir.

Bunyadov İrmîniye'nin yanı sıra Azarbaycan'ın fethedilmiş olması da İslâm ordularının bu dönemde Gürcistan'a ulaşmış olmalarının mümkün olduğunu göstermektedir. Böylelikle hem Azerbaycan hem de Gürcistan'ın feth olunmasını kaydetmektedir.¹⁰³

Ermeni müellif Sebeos da 642'de Müslümanların Azerbaycan'a gelerek bazı kaleleri aldıklarını, bu arada Sumbat Bagratuni'nin oğlu Varaz Bakar'ı kırk adamlı

---

⁹⁹ İbni-Kesir, El Bidaye ve'n-nihaye, Dar İhyau Turas, c.5, s.333/ *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, c. 42, s.361-363

¹⁰⁰Nebi Gümüş, İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri, s.47-48. Ayrıca bkz. Sebeos' History, 32-35: <http://rbedrosian.com/seb11.htm>

¹⁰¹ Cevdet Paşa, Kırım ve Kafkasya tarihçesi, s.57. istanbul 1307

¹⁰² Nebi Gümüş, İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri, s.50

¹⁰³ Z. M. Buniyatov, "Azerbaycan", DİA, c.IV, s.319

onlara verdiğini nakletmektedir. Aynı zamanda sahabî Huzeyfe b. Yeman tarafından 638’de fethedildiği de söylenmektedir¹⁰⁴.

El-Belazuri’ye göre Utbe ibn Ferkad’dan önce Azerbaycan valiliği yapmış olan Huzeyfe ibnu’l-Yeman da aynı uygulamaları yapmıştır. Huzeyfe’nin Azerbaycan Merzubanı ile yapmış olduğu anlaşmaya göre Müslümanlar hiçkimseyi öldürmeyecek, esir almayacak, tapınaklarını dağıtmayacak ve yerli ahalinin her türlü ayın yapmasına izin verecektir. Ancak Azerbaycan ve Kafkasya’nın tümünün Müslümanlar tarafından fethedilmesi Hz. Osman döneminde gerçekleşmiştir.¹⁰⁵

Bönyadov’un ifadesine dayanarak Azerbaycan’ın bu dönemlerde feth edildiğini düşünürsek, “Azerbaycan hâkimleri bağlı oldukları Sâsânî devletinin ortadan kalkmasından sonra Müslümanlara karşı direnmenin zarardan başka bir şey vermeyeceğini düşünerek barış anlaşmaları yapılmasına önem vermiş ve vergi vermek mukabilinde halkın hayatını ve şahsî mülklerini koruma altına alınması olmuştur.”¹⁰⁶

Nebi Gümüş burada bir hususa dikkat çekmektedir. Müslümanlar tarafından Gürcistan’ın ve diğer bölgelerin fethi sırasında, Habîb b. Mesleme’ye hediyeler göndererek barış isteyen (Bitrik-in) yani Patriğin olması o zaman Gürcüstan’a Bizans’ın sahip olduğunu göstermektedir. İslâm tarihi kaynaklarında bu yöneticinin Bitrik olarak tanımlanması Bizans yönetimi altında olması sebebiyle olarak açıklanmaktadır.¹⁰⁷ Aksi taktirde bir Kartli eristavi tarafından bu anlaşmanın yapılması gerekirdi. Buradan şu sonuca da varabiliriz, Gürcüstan Bizas döneminde bizansın hâkimiyeti altında daha sonra Hilafet döneminde fetihden sonra İslam çatısı altında olmuştur.

Tarihi bu bilgilere bakılırsa İslam’ın buralara yani İngiloy halkına ulaştığı kanaatine varabiliriz. Habîb’in Tiflis halkıyla sulh yaptıktan sonra etraftaki birçok kale ve şehirlerin de sulh yoluyla almıştır. Bu fetihler hakkında Belâzurî, Habîb’in

---

¹⁰⁴ Nebi Gümüş, İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri, s 51

¹⁰⁵ Ali İpek, İlk İslami dönem Müslüman-Ermeni ilişkileri, Türk dünyası araştırmaları (sayı.135, aralık 2001, s.134)

¹⁰⁶ Bönyadov, Azerbaycan, s. 66.

¹⁰⁷ Nebi Gümüş, İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri s.60-61

fethettiği yerleri şu şekilde sıralamıştır: Cevarih, Kesferbis, Kisal, Hunan, Klarcet, Tiryalet, Kahit,¹⁰⁸ halkları ile de vergi ödemek şartıyla anlaşma yaptı.¹⁰⁹

İbnü'l-Esîr Halife b. Hayyât, /648-49'da Velid b. Ukbe emrindeki İslâm ordularının Azerbaycan'da savaştıklarını ve bir sulh yapıldığını kaydetmektedir. Hazarlarla yapılan savaşta 652'de Müslümanların büyük kayıplar verdiğini ve Hz. Osman'ın yeni bir harekâta girişmelerinin tehlikeli olacağını bildirdiği halde geri dönmeyen Abdurrahman b. Rebîa'nın şehit düştüğünü, kalanların bir kısmının el-Bâb tarafına diğer bir gurubun ise Cîlan¹¹⁰ ve Curcân tarafına çekildiklerini bildirmektedir.¹¹¹

Araplar tarafından Albanya'da yaşayan Hristiyan ahaliden cizye vergisi alınırken bazı istisnalara yer verildiğini belirtmektedir. Mesela, Emevîler zamanında Hristiyan keşişlerden vergi alınmıyordu. Hatta keşişlerin dokunulmazlık hakları da vardı. Araplar'ın askeri seferlerine iştirak eden zimmîler de cizye vergisinden muaf tutulurlardı. Çünkü harbe iştirak etmek, cizye vergisini karşılıyordu. Günümüzdeki İngilizlar'ın ecdadı kabul edilen eski Geller de Arap hilâfetinin askeri seferlerine iştirak etmişlerdir.¹¹²

İngiloyların şuanda yaşadıkları bölgeye mahsus olan Gımız (Kımr), köyüyle sınır bölge sayılan ormanlık arazi "Sahabi mezarlığı" olarak bilinmektedir. Bu bilgiler daha çok yaşlı kişiler ve bölgedeki Nakşi tarikatının Alimleri tarafından aktarılmıştır.¹¹³ Aynı zamanda bu ormanlıkta sahabe kabirlerinin olması nedeniyle hürmet alameti olarak ağaç kesilmememektedir.

Günümüzde Kafkasya halklarının büyük bir kısmının Müslüman olarak bilinmektedir. Bu süreci ilk dönemlerdeki fetihlerle başlamıştır. Kafkas halklarının İslâm'la tanışmasını, bu tanışma da bölgede İslâmlaşma sürecinin başlamasını beraberinde getirmiştir. Süraka b. Amr'ın vefatından sonra bölgeye tayin olunan Abdurrahman b. Rebîa'nın Dağıstan'ın birçok yerini fethettiği ve bölge halklarının

¹⁰⁸ Geller'in eskiden ikamet ettiği Hereti bölgesi. Mustafayev, *İngiloylar'ın Maddî Medeniyeti*, s. 44; Bagrationi, *Geografiya Gruzi*, s.101;

¹⁰⁹ *Nebi Gümüş, İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri*, s.68

¹¹⁰ İngilizlar'ın eskiden ikamet ettikleri bölgelerin isimleri Arap kaynaklarında "Filan" veya "Cilan" şeklinde, kaydedilmektedir. Zamanov, Geçmişten Günümüze İngilizlar'ın Dini ve Kültür Yaşantısı, s.33

¹¹¹ *Nebi Gümüş, İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri*, s.70;

¹¹² Ş. Aliyev, "Kuzey Batı Azerbaycan'da İslâm", s. 309.

¹¹³ Paşanlı Hüseyin Efendi, 1960-lı yıllarda bölge cematine aktarmış olduğu bilgiler. *Şahitlerden*; Balahanov Seyfullah, Vahabov Amrullah ve başkalarıyla alınan bilgiler. Tarih 18.04.2015

da İslam'a davet etmesiyle bilinmektedir. Yukarıda zikredildiği üzere Abdurrahman b. Rebîa ve kardeşi Selman bölgedeki savaşlarda şehit düşmüşlerdi. Onlar gibi pek çok sahâbînin bu topraklarda şehit düştüğü ve buralarda defnedildiği bilinmektedir. Dağıstan, İslâmlaşmanın yaşandığı en önemli Kafkas bölgelerinden biridir ve burada İslâmlaşmanın güçlü ve kalıcı olmasında bu şehitlerin büyük payı olmuştur.¹¹⁴

Tüm bu bilgiler şunu göstermektedir ki, Müslümanların ilk gelişi, Hilafet dönemine yani Hz. Ömer zamanında tesadüf etmektedir. Ancak tam olarak hangi tarihlere tesadüf ettiği bilinmemektedir. En büyük ihtimal ise, Süraka b. Amr'ın 643'de Azerbaycan ve Dağıstan istikametinde ilerlemesidir.¹¹⁵

Bu fetihler sonucu İngiloyların da burada yaşayan halklardan olduklarına dikkate alsak, İslamla bu dönemelerde buluştuklarını söyleyebiliriz. Ayrıca İngiloyların "zorla döndürülmüşler" Hristiyanlık'tan İslam'a döndürülen ve "kılıç Müslümanları" olarak tanımlanmaların gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Bönyadov'un, Müslümanların bölge halkına uygulamış oldukları verginin şu şekilde izah etmektedir. Anılı Samuilin ifadesine göre, Emeviler Kafkasya'da sabitliği berkarar ettikten sonra şu vergileri almaktaydılar: "Her evden dört dirhem, üç modi¹¹⁶ eleklenmiş buğday, hayvan tüyünden bir ip ve bir eldiven. Onlara verilen talimatlar şu şekildeydi; Keşişlerden aynı zamanda hür olanlardan ve atlılardan bir şey almasınlar". Keşişlere uygulanan bu imtiyazların sebebi, Araplar Arran, Ermenistan ve diğer Hristiyan ülkelerde kiliseleri himaye etmesi olmuştur.¹¹⁷

Bölgedeki halka yapılan sulh anlaşmalarına bakılırsa insanların Müslüman olmaları kendi istekleri üzere olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü herhangi mecburiyetin ve zorbalığın olmadığı görülmektedir.

Bunyadov'un ifadesiyle bölge halkının (Arran halkının), Nebi Gümüş'ün ifadesiyle "Gilan"¹¹⁸ halkının İslamlaşması süratli bir şekilde, aynı zamanda kendi iradeleriyle olmuştur.¹¹⁹

---

¹¹⁴ Nebi Gümüş, İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri s.

¹¹⁵ Cevdet Paşa, Ahmed, Kırım ve Kafkas Tarihçesi, İstanbul 1307.

¹¹⁶ Modi (mudd)-3,264 kilogram.

¹¹⁷ Ziya Bünyadov. s.148

¹¹⁸ Nebi Gümüş. s.70

¹¹⁹ Ziya Bünyadov. s. 111

2.1.1. Hilafet Dönemi'nde Bölge Halkıyla Yapılan Anlaşmanın Şartları

Bu anlaşma aslında bu dönemde İslam dinin bölgedeki varlığını göstermektedir. Aynı zamanda bölge halkın İslam dinine kendi hür iradeleriyle girmiş olduklarını göstermektedir. Aksi halde savaş ve zorla Müslüman edilmiş olsaydılar anlaşma yapılması söz konusu olamazdı. Hatta Gürcü tarihçilerinin de kanaati bu yönde olmuştur. Habib bin Müseyleme Tiflisi fethettiği zaman Gürcü ve bölge halklarının zorluk çıkarmadan İslam'a teslim olmaları bu dinin hak ve adaletinden haberleri olduğunu göstermektedir.

“Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bu, Habîb b. Mesleme tarafından Cürzanü'l-Hürmüz'deki Mencilis'in Tiflis halkına, canları, Kiliseleri, havraları, ayinleri ve dinlerinin dokunulmaz olduğuna dair verilmiş eman yazısıdır. Müslümanların hâkimiyetini kabul edecekler ve her aile için bir dînar cizye vereceklerdir. Sizler, cizyeyi azaltmak için aileleri birleştirmeyeceksiniz. Biz de daha fazla cizye almak için aileleri bölmeyeceğiz. Tavsiyelerinizi dikkate alacağız ve Allah ve Resulünün (s.a.v.) düşmanlarına karşı gücünüz nispetinde desteğinizi isteyeceğiz. Yolda kalan Müslümanları bir gece Ehl-i Kitâb'ın bize helal olan yiyeceğinden örfe göre yedirerek misafir edeceksiniz. Bir Müslüman yolunu kaybedip yanınızda kalırsa, bir engel olmadığı takdirde onu en yakın Müslüman topluluğa ulaştıracaksınız. Şayet tövbe eder ve namaz kılarsanız dinde kardeşlerimiz olursunuz, böyle yapmazsanız cizye verirsiniz. Eğer Müslümanlar meşguliyetleri (imkânsızlıkları) nedeniyle sizinle ilgilenemez ve düşmanlarınız size galebe çalarsa bundan dolayı sorumlu olmayacaklar ve bu durum ahdinizi bozmayı gerektirmez. Lehinize ve aleyhinize olan hükümler bunlardır. Allah ve melekleri şahittir. Şahit olarak Allah yeter”. Zimmîler şöyle dediler:

“Allah sizi muzaffer kılsın ve tekrar bize göndersin. Sizin yerinizde onlar olsaydı aldıkları hiçbir şeyi iade etmezlerdi. Üstelik elimizde ne var ne yok hepsini alır, bize bir şey bırakmazlardı”. Fakat gelişmeler korkulduğu gibi olmadı. Savaşta Müslümanlar büyük bir zafer kazandılar.¹²⁰

---

¹²⁰ *Nebi Gümüş*, s. 79-81.

2.1.2. Hulefa-i Raşidin Dönemi Sonrası Kafkas Müslümanlarının Durumu

Hilafet konusuyla alakalı Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasındaki siyasî çekişmeler, Kafkasya ve diğer bölgelere yansımıştı. Tabii ki buradaki varlıklarını koruyan Ermeni ve Bizanslılar için eski güçlerine dönmeleri ve itaatten çıkmaları için bir avantaja çevrilmiştir.

Hz. Muaviye halife olunca ilk iş olarak üç Kafkas ülkesinin vaadlerine dönmeleri ve itaatten çıkmamaları için bir talep gönderdi. Onlar da bu talebe olumlu cevap verdiler. Böylece ilk fetihlerden itibaren Müslümanlarla Bizans arasında mücadele alanı olan ve sıklıkla el değiştiren Mâverâ-i Kafkas, Muaviye döneminin ilk yıllarında kesin olarak Müslümanların hâkimiyetine girdi. Bundan sonra da Bizans'la Emevîler arasında Kafkasya ve Gürcistan için büyük mücadeleler olacak, fakat bu bölgeler Emevî hâkimiyetinden uzun süreli olarak çıkmayacaktır.¹²¹ Bu dönmelerde hilafet çekişmelerinden istifade eden Hazarlıların ve Bizanslıların zaman zaman beraber hareket ederek, saldırdıklarını görmekteyiz. Bu saldırılar bazen başarılı olsa da nihayetinde istikrarı bölgedeki Müslümanlar sağlamıştır. Son olarak İrmiya valisi olan Berdea'ya gelen Cerrah, Kür nehrini geçerek Hazar ülkesine girdi. Ran nehri kenarında yapılan savaşta Hazarlara büyük darbe indirmiş, buradan Husayn adında bir kaleye geçip sulh yaptıktan sonra Yorgo adlı bir şehre varıp orada altı ay kaldı. Cerrah daha sonra Belencer ve çevresini fethetti. Aynı yıl Cerrah, Belencer ve çevresindeki pek çok kaleyi fethetti ve daha sonra Hazarlıları mağlup ederek, kışlamak için Şeki'ye çekildi.¹²²

Müslümanların Kafkas dağları ötesine yaptıkları son büyük sefer olarak ifade edilen II. Mervan'ın seferi ile Derbend'den Abhazya'ya kadar bütün Kafkasya'nın İslamın himayesine girmesidir. Ayrıca sefer sırasında Hazar ülkesinden 20 bin ailenin zorunlu göçle Kaheti bölgesine yerleştirildiği belirtilmektedir.¹²³ Hz. Ömer döneminden beri Hazarlarla yapılan tüm savaşların karşılığı olarak elde edilen en büyük başarı olmuştur. Bünyadov, bununla Hazarların Emevîler devri sonuna kadar İslâm hâkimiyeti altında yaşadıkları ifade etmektedir.¹²⁴

---

¹²¹ *Nebi Gümüş*, s.109.

¹²² Bünyadov, Azerbaycan, s. 97.

¹²³ *Nebi.Gümüş*.129

¹²⁴ Bünyadov, Azerbaycan, s. 100.

Netice itibariyle Hilafetin ilk dönemlerinden bu yana yani Emevi hakimiyetin sonuna kadar Gürcistan dahil olmak tüm Kafkasya'nın İslamla müşerref olduğunu görmekteyiz. Tiflisin İslam'ın merkezi olması ve tüm maddi ve manevi yardımların buradan yapılması, İslami açısından bu şehrin ehemmiyetinin yüksek olduğunu göstermektedir.

2.2. Abbasiler Döneminde Bölgedeki Dini Durumlar

Abbasiler döneminde Müslümanları bölgedeki faaliyetleri biraz zayıflamış olsa da zaman zaman bazı isyanlar ve ayaklanmaları kontrol altında tutulmuştur.

Gürcü kaynaklarında Abbasilerin bu kargaşayı berteraf etmek için gelişini Hüsrev adında bir Arap emirin gelip Kartli, Ermenistan ve Heret'i yönettiği ve Hazarların yol açtığı taribatlarının berterah etdiyi ve Tiflis'i imar etmesi olarak kayda geçmektedir. Çiçum Asım olarak zikredilen Huzeyme'nin, Harun Reşid'in İrmîniye'ye gönderdiği en sert vali olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca Kaheti'ye gönderdiği Said b. Heysem et-Temimî'nin de Sanarları mağlup edip beldelerinden çıkardığını kaydetmektedir

Huzeyme'nin Gürcistan'daki isyanları bastırmada başarılı olduğu gibi Dağıstan'da ortaya çıkan Hürremi isyanlarını bastırmada da başarılı olduğu söylenmektedir.¹²⁵

İsyanların daha çok Tiflis'in doğusundaki Kaheti bölgesinde yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Bu durum, bölgenin, Hazar saldırılarına, Tiflis ve Batı Gürcistan'dan daha açık olması ile izah edilebilir. Kaheti'nin, 8. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik anlamda bir refah dönemi yaşadığını ve nüfusunun arttığını belirten İskender, bununla birlikte buranın Abbasî hâkimiyetinin en zayıf olduğu bölge olduğunu ve bu dönemde müstakil bir emirlik konumuna geldiğini ifade etmektedir.¹²⁶

Kuzey Kafkasya'da temin edilen barış ortamı gibi Güney Kafkasya'da da İslâm hâkimiyetinin güçlendiği dikkat çekmektedir. F. N. İskender, 8. yüzyıl sonunda Gürcistan'daki siyasî durumu şöyle özetlemektedir: Tiflis çevresi Müslüman valinin,

---

¹²⁵ Nebi Gümüş, s. 150-153.

¹²⁶ İskender, Futûhat, s. 23.

Batı Gürcistan bağımsız Gürcü kralının, Güneybatı Gürcistan Bizans'a tâbi küropalatın ve Doğu Gürcistan'da Kaheti bölgesi ise bir emirin idaresindeydi.¹²⁷

Harun Reşid döneminde 786'da Tiflis'te bir İslâm emirliğinin kurulduğu, Kartli ve Kahetinin bu emirliye bağlı olduğu bildirilmektedir.¹²⁸

IX. yüzyılları başından itibaren bölgedeki birçok iç karışıkları nedeniyle Abbasilerin buradaki güç kontrolü azalmaya başlamış, Artık bu dönemlerde Gürcüler ve Ermeniler'in bu durumlardan istifade ederek Bizans'ın gücünü kullanarak bağımsız eylemlere giriştikleri ortaya çıkmıştır.¹²⁹ Tiflisteki İslam Emirliği'ne bağlı olan Kaheti bölgesinin bu yıllardan itibaren bağımsız hareket etme eğilimi ortaya çıkmıştır.¹³⁰ Ancak bu dönemde Azerbaycan'da yeni kurulan Abbasi Devleti'ne bağlılığını ilan ederek bağımsız ilk Müslüman Devleti olan Saciler Hanedanlığı'nın ortaya çıkmasıyla, Kahet bölgesi de bu İslam Devleti'nin terkibine girmiştir.¹³¹

Gürcü tarihi kaynaklarında Bagrat ölünce Giorgi'nin Abhazya'ya hâkim olduğu ve bu dönemde Müslümanların bölgeye geldikleri, Kahetinin de Sacoğullarının terkip hissesinde olduğunu söylemektedirler.¹³²

İslam'ın bu coğrafyaya geliş itibarıyla IX. yüzyılların sonuna kadar olan tarihe baktığımızda, İngiloyların hep İslam çatısı altında yaşadıklarını görmekteyiz. Bazı dönemlerde vuku bulan siyasi nedenlerden dolayı bölgede baş veren itaatsizlik durumlarında bile İslam dinine olan bağlılıkları koruna bilmiştir. Yöneticilerin farklı olması insanların İslama olan bağlılıklarını değiştirmemiştir.

2.3. Caferoğulları Hakimiyeti Döneminde İngiloylar

Caferoğullarının, 9-10. yüzyıllarda Gürcistan dahil olmakla bu topraklarda hüküm süren Müslüman bir hanedanın olduğu söylenilmektedir. Abbâsî halifeleri adına para bastırdıkları ve onları metbu tanıdıkları belirtilmektedir.¹³³ Akif Memmedli'nin İngiloylara ait olan Zeyem Şehrinin (Eski Pazar) arazisinde bulunan tarihi eserler hakkındaki düşünceleri, bu arazide İslam Devleti'ne mahsus darphanelerin mevcut olması ve bu işlerin Selçuklu ustaları tarafından yapıldığını

¹²⁷ İskender, Futûhat, s. 91.

¹²⁸ Kırzioğlu, M.Fahrettin. *Kars tarihi, İstanbul 1953, s.247.*

¹²⁹ Nebi Gümüş, s.184.

¹³⁰ İskender, Futûhat, s.86.

¹³¹ Bünyadov, Azerbaycan, s.184.

¹³² Nebi Gümüş, s.192.

¹³³ Nebi Gümüş, s.192

söylemekte, ayrıca 2015 yılında bölgemizde bulunan meşhur Numiz-mat Hüsni Öztürk araştırma zamanı bunları doğruladığını ifade etmektedir.¹³⁴ Sacoğlu Yusuf'a bağlı olan Merzban b. Muhammed b. Müsafir'in veziri Ebu'l-Kâsım Ali b. Cafer Azerbaycan'a tâbi olan vilayetlerin hâkimlerinden ve Gürcistan'dan vergi alıyordu.¹³⁵

XI. yüzyılda Batı Gürcistan'ın siyasî anlamda güçlenmesiyle Tiflis hanedanı Caferoğullarını tehdit etmekteydi. Tiflis'te İslam adına Abbasiler'in hâkimiyetinin zayıflaması nedeniyle bölgeye Selçukluların sahip olma durumu ortaya çıkacaktı. Ve Selçuklular, İslâm dünyasının liderliğini devraldıkları gibi bu bölgedeki siyasî hâkimiyeti de devralacaklardı.

Selçuklular bu topraklara ulaştıklarında, Caferoğulları hanedanı, Tiflis'i ele geçirmek için çaba harcayan Gürcü Kralları ile mücadele içindeydi. Onlar, artık şehri bile kontrol etmekte zorlanıyorlardı ve Selçuklular geldiklerinde bölgedeki siyasî karışıklar kontrol edilemeyecek bir vaziyetde idi. Gürcüler bir yandan Tiflis'i zorlarken diğer yandan kendi aralarında mücadele ediyorlardı. Tiflis Müslümanları, bir taraftan şehri Gürcülere karşı korumaya çalışırken diğer taraftan içeride bu gücü kontrol altında tutmaya çaba gösteriyorlardı.¹³⁶ Bizans'ın Abbasilerin geri çekilme sürecinden yararlanarak bölgeye hakim olmak için bazı Gürcü liderlerini desteklemek suretiyle bir takım hamleler yapmaları siyasi istikrarsızlığın olduğunu göstermektedir.¹³⁷

IX.-X. yüzyıllarında Tiflis'te olduğu gibi İngilizlerin en büyük yaşam alanlarından biri olan Eski Paraz dediğimiz alanda bu döneme ait farklı eserlerin bulunması, özellikle Ali b. Cafer yazısı olan yüzüklerin ortaya çıkması İngilizlerin da bu hanedana bağlı olduklarını göstermektedir. Caferi emirliğine mahsus sikkeler arasında en çok dikkat çeken sikkeler Ali bin Cafer'e (981-1011) aittir.¹³⁸

Ayrıca Niyazov'un bu konuyla alakalı ifadesi önem arz etmektedir. Şöyle ki; Halid Şah Bağdadi'nin Halifesi İsmail Şirvani Kürdemiri (v.1848) vasıtasıyla Kanıh-Hefteran vadisinde yayılmış Almalılı Mahmud Efendi kolu silsilenin esasını teşkil ediyor. Nekşibendi silsilesinin en mühim ciheti, kızıl silsiledeki büyük İmam Cafer-i

¹³⁴ M. Akif, Elim ve Hayat Dergisi, Azerbaycan Milli Elimler Akademisi, No.1, yıl 2022.

¹³⁵ Z. Bünyadov, Azerbaycan, s. 122.

¹³⁶ Nebi Gümüş, s.197.

¹³⁷ Nebi Gümüş, s.195.

¹³⁸ Süleymanov, Nizami Memmed oğlu. *Azerbaycan IX-XIII. asrın ilk yıllarında*, Bakü.2020, s.27.

Sadık (r.a) unsurunun (Şia ve Sünni) iki mezhebin birleştiği ortak değer olmasıdır. Kendi hakimiyetini parçalama siyaseti ile kuran Çarlık Rusya'sı için bu birlik yolu en büyük engeldi. Kafkas Nekşibendiliğinin dinamizmi sayılan bu şecereyi 1905 yılında kızıl silsilesi olarak adlandırmıştır.

2.4. Selçuklu Döneminde İngilizler

Selçuklu Devleti'nin (1038-1157.ci yıllarda) temelleri atılmış oldu. Bundan iki yıl sonra Tuğrul Bey Dendenekan yakınlığındaki savaşa Kaznevi sultanı Mes'uda galib gelerek tüm Horasan eyaletine sahip oldu. Oğuz tayfalarının askeri ve siyasi birliği yaranmış oldu. Siyasi hamleler sonucu ayrı ayrı dönemlerde Nişabur, Rey ve İsfahan Selçuklu Devleti'nin paytahtı olmuştur.¹³⁹

Bundan sonra Tuğrul Bey Selçuklu hükümdarı, eski Türk veraset anlayışına göre “ülkeyi hanedan üyeleri arasında” paylaşmıştır. Daha sonra amcası oğlu Kutalmış ve Resul Tekin, Gürcistan'ın- fethi için görevlendirilmiştir. Aynı zamanda diğer amcası oğlu Hasan ile kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi de Azerbaycan, Arran,¹⁴⁰ Ermenistan, Ebher ve Zencan gibi bölgelerin fethi için görevlendirmiştir. Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu tahtına çıkan Alparslan (1063-1072), kaynaklarda Kafkasya'ya daha fazla ağırlık vermiştir. 1068 yılında Abhaz hükümdarı Bagrat'ın Berde şehrini yağmalaması Selçuklu Devletini Batı istikametinde yeni bir sefer düzenlemeye mecbur etmiştir. Bu hadiselerden sonra Sultan Alparslan, 1068 yılının Aralık ayında Abhaz Hükümdarı IV. Bagrat'ın üzerine sefer düzenlemiştir. Tiflis emiri Ali bin Cafer, Taşır bölgesinin yöneticisi Kürike ve Şeki hâkimi Aksartan, Selçuklu ordusu ile birlikte Aragvi Çayı'nı geçerek Tiflis yakınlarına varmışlardır.¹⁴¹

Bu dönemlerde görüldüğü gibi bölgede İslam hakimiyeti her zaman varlığını korumuştur. Kaheti olar bahis olunan Azerbaycan'ın Kuzey batı bölgelerinde de İslam'ın varlığını tüm tarihçiler tarafından açıkça söylenilmektedir. Gürcü serkerdelerin buradaki varlığı bölgede hâkim güç olan İslam hükümdarları tarafından tayin edilmiştir. 1082 yılında Gürcü Kralın İsfahan'a giderek Sultan Melikşah'tan af dilemesi, Gürcü kaynaklarının ifadesiyle “merhametli, adil ve

¹³⁹ Bünyadov, Azerbaycan Tarihi (eski dönemlerden XX yıllaradək), c.1, s.313

¹⁴⁰ Eski Albanya, aynı zamanda İngilizlerin yaşadıkları alanı da içine alan büyük bir belde.

¹⁴¹ Gusan Askerov, *Borçalı Bölgesi (VII-XX YÜZYILLAR)*. Yüksek Lisans Tezi, Bursa-2020, s.27-30; Yaşar Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, s.126-127.

Hristiyanları hor görmeyen Melikşah'ın, II. Georgi'yi oğlu gibi kabul etmesi," bu diyarların İslam hâkimiyeti adı altında olduğunu göstermektedir. Sultanın, Kaheti ve Ereti'yi II. Georgi'ye vermesi ve ona bir ordu tahsis etmesi Gürcü kralına olan itimadını göstermektedir. Bunun karşılığında II. Georgi Selçuklu Devleti'ne ömrünün sonuna kadar sadık kalacağına yemin etti ve Abhazya'ya çekildi.¹⁴²

2.5. Safeviler Döneminde Bölgedeki Dini Durumlar

Div Sultan Rumlu'nun rehberliğiyle kızılbaşların üçüncü seferi hicri 927-ye (m.1521) tesadüf etmiş ve Kahetiya Gürcü çarı Levent hanın (1520-1574) Şeki hanlığına baskını ile alakadar olmuştur. Şeki Hakimi Hasan Bey yardım için Nahçıvan'da kışlayan I. Şah İsmayil'e müracaat etti. Div Sultan Kanık (Alazan) ve Kabırri (İori) nehirlerini geçerek Zeyem ve Kerem kalalarına saldırdı. Levent han hatasını itiraf ederek Div Sultanın huzuruna geldi. Gürcistan'ın diğer hükümdarları Kvarqvare, Davud Bey ve Manuçöhr de bu şekilde hareket ettiler. Onlar Div Sultanla birlikte Nahçıvan'da kışlayan Şah İsmayil'in yanına geldiler. Burada Gürcü çarları Safevilere her yıl vergi (bac-hırac) vermeyi kabul edip, kendi mülklerine geri döndüler.¹⁴³ Şah İsmail'in Şeybaniler'le savaşını fırsat bilen Kartli ve Kaheti hâkimleri birbirleriyle çekişmeye başladılar. Bunun üzerine Tiflis'e gelen Şah İsmail David'i Kartili'ye, Leon adlı kişiyi de Kaheti'ye hâkimi tayin etti.¹⁴⁴

Demek ki bu dönemde de kahati dediğimiz Gakh bölgesi Gürcülerin elinde değil yerel halk olan Müslümanların elinde olduğunu göstermektedir. Günümüzde her ne kadar Safeviler Gürcüler tarafından kötü anılsalar da aslında müttefik oldukları aşikârdır. Aynı zamanda bu bölgenin Sünni olması dikkate alındığında Safevilerin bu arazileri ele geçirme adına Davit'le ortak hareket etmesi daha mantıklıdır.

Şah İsmail'in Osmanlılara karşı yenilgisini fırsat bilen Kartili hâkimi David Kaheti topraklarına saldırdı. Lakin Şah İsmail tarafından Kaheti hâkimi olarak tayin edilen Leon, Borçalıların desteği ile Kartili hâkimini mağlup etti ve onun geri

¹⁴² Gusman Askerov, *Borçalı Bölgesi*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2020, S. 35.

¹⁴³ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safeviler devleti*, Bakü, Şark-Karb, 2007, s.65

¹⁴⁴ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-64.

çekilmesini sağladı. Bunun üzerine Kartli hâkimi Osmanlı'ya elçiler göndererek yardım talebinde bulunmuştur.¹⁴⁵

Tarih kitaplarında Kartlı ve Kaheti olarak ayrı-ayrı zikrolunması bu bölgelerin iki ayrı devletten oluştuklarını göstermektedir. Günümüzdeki tarihçilerin söylemiş oldukları kahetinin Gürcü imperiyası veya Gürcülerden oluşan bir devletin olması iddiası doğruyu aksettirmiyor çünkü her dönemde olduğu gibi Safevilerde de Kartlı ve kaheti olarak tamamen iki ayrı devletten veya emirliklerden oluştuğu bilinmektedir. David tarafından da sürekli buraları ele geçirme çabası bu gerçeği açık şekilde göstermektedir. Ayrıca Safevi hâkimi I. Tahmasb döneminde Gürcü Krallardan Devid'in Müslüman olması ve ismini de Davud olarak değiştirerek, İslam dinine olan bağlılığını göstermesi önem arz etmektedir. Bunun karşılığı olarak Tahmasb, Davud'u Tiflis valisi tayin etti.¹⁴⁶

I. Tahmasb'ın Sünni bir hükümdar olduğu bilinmektedir. Safevilerin başına geçtiği zaman Sünnilere karşı olan nefreti ve Dört Halifeye karşı yapılan kötü ifadeleri yasaklamıştır. Bunun için Türk hükümdarı Özbek Hanı Übeyd ile de savaşmak istemiyordu. O, kendi yazdığı eserinde bunu şu şekilde dile getirmiştir: "Gökte üç hilal vardır. Batıdaki büyük olanı Osmanlı, ortadaki hilal Safevi ve doğudaki de Özbek devletidir." Ancak Özbeklerin Horasan'a girip Herat'ı yağmalamaları Tahmasb'ı Özbekler üzerine sefere çıkmaya zorladı. I. Tehmasibin döneminde bölgede yaşayan insanların kendi inançlarında serbest oldukları bilinmektedir.¹⁴⁷

2.5.1. Şah Abbas Dönemi Dahili Çekişmeleri

II. Şah Abbas kendi döneminde (1642), I. Şah Abbas gibi bölgede yaşayan halklara karşı çok büyük önem vermiştir. Bu topraklarda Müslümanların kendi yurtlarında güçlü ve rahat bir şekilde yaşamaları için büyük çaba göstermiştir. Daha sonra 1660'ta Şalva ve Elizbar adlı Aragvi ve Ksani'nin Gürcü Eristavları, Kızılbaşların kontrolünde olan Baktrioni ve Allahverdi Kalesini kuşattılar. Gürcü Eristavları tarafından ele geçirilen bu bölgelerde insanlara karşı zulüm yapılarak, Müslüman halkı kılıçtan geçirdiler. Bunu duyan II. Şah Abbas, Şahnevaz Han'ı

¹⁴⁵ K. Memmedli, a.g.e, s. 55-63.

¹⁴⁶ K. Memmedli, a.g.e, s. 55-63; Hasan Bey Rumlu, Ahsanü't-Tevarih, s. 603-604.

¹⁴⁷ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Tarihi XIII.-XVIII. Asırlar, Bakü, Elm Yayınları, 2007, c.3, s. 197.

bölgeye gönderdi. Müslüman ahaliye zulmeden Gürcüleri perişan eden Şahnevaz Han, Şalva ve Elizbar'ı sağ ele geçirdi ve etmiş oldukları zulmün karşılığı olarak idama mahkûm olundular. Şah, Şahnevaz Han'ı ise Kaheti valisi tayin etti.¹⁴⁸ Lakin Sünni olmaları nedeniyle aynı zamanda Osmanlı'ya yardım ettikleri için bir kısım bölgelerde insanlara karşı yapılan zulümleri de bilinmektedir.¹⁴⁹ Velili'ye göre, İngiloylar 1616-1617 yıllarında I. Şah Abbas'ın yardımıyla bölgede yaşayan Lezgiler tarafından Müslümanlaştırılmışlardır.¹⁵⁰ "I. Şah Abbas Safevî Devleti'nin ünlü hükümdarlarından biridir. XVII. yüzyılda Gürcüler'i Müslümanlaştırması ile ün kazanmıştır. Hatta 30000-e kadar Gayri-Müslimin İslamlaşmasını sağlamıştır"¹⁵¹. I. Şah Abbas tarafından Müslüman oldukları şeklinde verilen bilgiler doğru değildir. I. Şah Abbas, eski Geller'in ikamet ettikleri bölgeye geldiğinde zaten onlar Müslüman idiler. I. Şah Abbas, sadece Hristiyan inancını ortadan kaldırmaya çalışmış ve bu suretle İslâm'ı İngiloylar arasında daha da pekiştirmiştir.¹⁵² Niyazov'un ifadesiyle bu bilgilerin gerçeklerle bağdaşmadığı yönündedir. Çünkü, İslam dini Şah Abbas döneminde gelmiş olsaydı İngiloyların Sünni deyil Şii olması gerekirdi.¹⁵³ Günümüzde halk arasında İslam'ın Şii Mezhebi olarak bölgede yayıldığı kanaati üzere İngiloyların "Kılıç Müslümanları" olduğu fikirleri mevcuttur. Halbuki tüm araştırmalardan görüldüğü üzere İslam dini Şah Abbasla değil hilafet döneminde buralara ulaşmıştır. Bölge halkların Şii değil Sünni mezhebe bağlı olmaları da bunun kanıtı olmuştur. Gürcülerin Şah Abbas'a karşı sergilemiş oldukları menfî tavırların sebebi de Şah Abbas tarafından Gürcülere karşı uygulanan politikalardan dolayı olmuştur. Bir taraftan II. Şah Abbas kötü anılırken diğer taraftan Nadir Han hakkında herhangi bir kötü söz söylenilmemesinin sebebi tamamen siyasi olduğu ortaya çıkmaktadır. Sebebinin de II. Şah Abbas döneminin Gürcüler tarafından Müslümanlara karşı yapılan katliamların neticesi olarak Gürcü serkerdelerin idama mahkûm etmiş olması ve Nadir Han'ın ise Gence, Berde ve bazı hanlıkların yapmış

¹⁴⁸ Kerem Memmedli, "Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları", s. 55-63.

¹⁴⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Safevî Hükümdarı Şah Abbas'ın Dinî Siyaseti", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, Yılı:3, Sayı:6 Türkiye, 2011, s. 1331-32.

¹⁵⁰ Velili, *Azerbaycan: Coğrafi, Tabii, Etnografik ve İktisadi Mûlahezat*, (Osmanlıca), s. 85.

¹⁵¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Safevî Hükümdarı Şah Abbas'ın Dinî Siyaseti", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, Yılı 3, Sayı 6 Türkiye, 2011, s. 1333)

¹⁵² E. Zamanov s.110.

¹⁵³ A. Niyazov, özel reportaj, 24.12.2022

oldukları isyanın cesası olarak bu bölgelerin Gürcü Krallara verilmesindendir. Mehman Süleymanov da Türk ve Azerbaycan tarihinin en önemli hükümdarlarından olan Nadir Han Avşar, döneminde de Kaheti ve Heratinin Safevi hâkimiyetinin terkinde olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴

Bilindiği gibi XVIII. yüzyıl Azerbaycan hanlık dönemi başlamış, Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azerbaycan'da irili ufaklı birçok hanlık ve sultanlık kurulmuştur. 1736 tarihinde Nadir Şah Avşar, Azerbaycan'ın Muğan bölgesinde Sukovuşan adlı yerde kurultay toplayarak Safevi Hanedanlığı'na son vermiş ve kendisi tahta oturmuştur. Bu tarihten itibaren Safeviler'in yerini bir Türkmen boyu olan Avşarlar almış ve Nadir Şah liderliğinde Avşar Hanedanlığı kurulmuştur. Tabiki Azerbaycan hanlıkları buna karşı çıkmışlardır. Bu kurultayda Gürcüler ve Ermeniler diğer beyliklerden farklı olarak Nadir Şaha biat etmişlerdir. Bunun karşılığında Gence ve Karabağ Beylerbeyliğine bağlı Kazak ve Borçalı bölgeleri Gürcü Kralı (Kaheti) I. Teimuraz'a verildi.¹⁵⁵

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İran'da Kaçar Türklerinin söz sahibi olmaya başladıkları bir dönemde, Kuzey Azerbaycan'da ve Gürcistan'da Nadir Şah'ın ölümünün ardından bağımsızlıklarını ilan eden hanlar ve Gürcü Kralları telaşa kapıldılar. Kendileri için yaklaşan tehlikeleri hisseden Gürcü Kralı II. İraklı Azerbaycan hanlıklarıyla arasını iyileştirmeye çalıştı.¹⁵⁶

Osmanlı döneminde bölge halkları gibi İngilizler'da daha çok, İlim-İrfan, Medreseler ve Tasavvufi hayatlarıyla ön plana çıkmaktadır.

1534. yılın yazında Sultan Süleyman çok büyük bir orduyla Azerbaycan'a doğru ilerledi. Ordunun ön cephesini Büyük Vezir İbrahim Paşa'nın 90 bin kişilik ordusu oluşturmuştu.¹⁵⁷

Türk orduları "geçilmezliği ve azametinden dolayı göklerle yarışan" Tiflis Kalesini fethetmek için harekete geçtiler. Şehir David'in (Davud Han'ın) mülkünde yerleşiyordu. I. Şah Tahmasb Kartli'ni ona vererek, çarlığı onun kardeşi Simondan almıştı. Bundan dolayı David kardeşinden yardım beklemeyerek Tiflisi terk etti. 24 Ağustos'ta Osmanlı ordusu sakinlerinin terk etmiş olduğu Tiflisi, sonra ise Korini ele

¹⁵⁴ Mehman Süleymanov, Nadir Şah, s. 149. 193

¹⁵⁵ Yakub Mahmudov, Tofik Mustafazade, İravanskoe Hanstvo, Bakü, Çaşoğlu Yayınları, 2010, s. 252.

¹⁵⁶ Gültekin Necefli, Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasi İlişkileri, Bakü, Nurlan Yayınları, 2002, s. 65.

¹⁵⁷ O. Efendiyev, Azerbaycan Safeviler devleti, s.65

geçirdi. İstilacılar Tiflis'te Muhammet Paşa'nın emri altında altı bin kişilik asker bıraktılar. "Zegam"¹⁵⁸ ve Geram Hakimi de Türklere itaat etti. Gürcistan Türk orduları tarafından işgal edildikten sonra Şeki Hakimi İsa Han kendi mal varlığını terk ederek Safevilerin sarayına gitti. 1578 yılı Eylül öncesinde Osmanlı askerleri Kanık (Alazan) nehrine ulaştılar. Onlar ahalisi ve yeşilliği olmayan Şirak düzenliğine ulaşarak bir dönem orada konakladılar.¹⁵⁹

Tarihte Zegem ve Şirek olarak bildirilen yerlerin, aynı zamanda Kanık (Alazan) olarak bahsolunan yerlerin İngiloyların yaşam bölgeleri olarak dikkate alırsak bunun Osmanlı'nın buradaki varlığının kanıtı olduğunu söyleyebiliriz.

2.6. Osmanlı Döneminde İngiloylar

Osmanlı döneminde bölge halkları gibi İngiloylar da daha çok, ilim-irfan, medreseler ve tasvufi hayatlarıyla ön plana çıkmaktadır. Dönemin ilmi ve irfani faaliyetlerine bakıldığı zaman Osmanlının derin bir medeniyeti miras olarak bıraktığını görüyoruz. Günümüze kadar ulaşan ilim ve irfan medeniyetinin varlığı da bunun bir örneği olmuştur.

2.6.1. Medreseler

Kafkas'ta İslam medeniyetinin merkezi gibi Azerbaycan da sahabe zamanından bu yana geleneksel İslam her zaman ilimsiz bir dinin mümkün olmayacağı prensibini esas ölçek olarak kabul etmiştir. Takdire layıktır ki Mantık ilminin tedrisinde XIII. asrın filozof alim Aşiruddin Abhariri'nin (ö.663/1265) "İsakoci"si gibi kitapların tedrisi ve ona yazılan şerh ve haşiyeleri en çok istifade edilen eserler olmuştur. Bu alanda bölgede yerli edebiyattan da istifade edilmiştir ki İşagoci şerhine yazılmış Numan bin Şeyh said eş-Şirvani'nin "حاشية علي شرح إيساغوجي" /Haşiyetun ala şerhi İşagoci" haşiyeye kitabı bunun en güzel numunesidir.

Bölgedeki Medreselerenden bahs ederken akla ilk gelen meşhur Golada Medresesi'dir. Zakatala'nın Car köyünde aynı zamanda İngiloyların eski yaşam alanı olarak da bilinen Alazan Vadisinde mevcut olmuş medresedir.

¹⁵⁸ İngiloyları eski yaşam alanı Eski Dünya Pazarı olarak biinen yer.

¹⁵⁹ Osman Efendi Sahuri, Tuhfetu-l Ehbabi-l Halidiyye, Timurhanşura 1914, s.175.

1650'lerde Kolodalı Molla Muhammed Efendi tarafından kurulan bu medrese Azerbaycan'ın kuzey vilayetlerinden Zakatala'da faaliyet göstermiştir. Bu medresede mantık, felsefe ve kelâm ilimleri okutulmuştur. Kahayev ayrıca Koloda Medresesi'ni kuran Molla Muhammed'in muhtemelen Şirvan bölgesindeki medreselerde ders aldığını ifade etmektedir.¹⁶⁰

Koloda Medresesi Azerbaycan'daki ilimlerin veyazılı kaynakların Dağıstan'da yayılmasını sağlamıştır. Araştırmalar o dönemde Azerbaycan medreselerinde okuyan öğrencilerin gördükleri dersleri veya okumuş oldukları ders kitaplarını öz hatlarıyla yazma ve çoğaltma usulünün yaygın olduğunu kaydetmişlerdir.¹⁶¹

XVII. asırda Golodalı Molla Muhammed'in (ö.1640) medresesi bir ilim merkezi gibi faaliyet göstermiş, medrese tahsil vesâitinin Zakatala'dan Dağıstan'a yayılmasında büyük rol oynamıştır. "Terâcim" müellifi Ali Efendi'nin belirttiğine göre, Goloda, Azerbaycan ilim havzasını Dağıstan'a naklederek burada medreselerin intibah ve terakkisine yardım etmiştir.¹⁶²

2.6.1.1. Medreselerde Din ve Dil Eğitimi

Burada varlık gösteren en büyük merkezlerden biri Koloda Medresi olmuştur.

Bu dönemlerde bölgede mevcut olan Medreselerin Alimlerine ve Medreselerde okutulan ilimlere gelince, buradaki ilmin ne kadar ilerlediğini görebiliriz. Malum olduğu üzere İslam coğrafyasında ilimlerin sınıflandırılmasında el-Harezmi, İbn Haldun, Ebu Hamid Gazali ve Osmanlı medrese sisteminin uyguladıkları metotlardan istifade edilmiştir. Bölgedeki eğitim ocakları arasında bazı farklılıklar olsa da genel kural olarak ilimlerin aşağıdaki gibi sınıflandırılması Osmanlı medrese usulüne muvafıktır. Buna göre ilimleri aşağıdaki gibi sınıflandırmak mümkündür:

Dil İlimleri; Arapça esas ilimlerden olduğu için Gramer, Bedi`, Beyan ve Aruz gibi dilin farklı konularını ihtiva ediyordu.

Mantık ve Kelam İlimleri

---

¹⁶⁰ Kahayev Ali, Teracim-i Ulemai Dağıstan. Hrz. Hasan Orazayev ve Tuba İşınsu Durmuş. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

¹⁶¹ A. Niyazov, XIX Asrın Azerbaycan'nın Şimal-Garbinde Dini Hayat, s.140; Ayrıca bkz. Ahmet Niyazov, Ahıska Ahmediye Kütüphanesi, Medeniyet Sanat Dergisi, Yıl 2016, Cilt: 2 Say: 2, s.26-47

¹⁶² A. Niyazov, XIX Asır Kafkasya Medreselerine Genel Bir Bakış Car-Balaken Örneği- Trabzon İlahiyat Dergisi, 2015, s.9

Talim İlimleri ve kısımları (Hesap, Astronomi, Hikmet (Felsefe), Tıp, Matematik, Tarih, Coğrafya, Belagat ve s.)

Dini İlimler; Kuran-i Kerim, Tecvit, Fıkıh, Tefsir, Hadis ve saire.

Aynı zamanda şu neticeye varmak mümkündür ki, alimler her şeyden önce İslam ülkelerinde okutulan esas kaynaklardan haberdardılar. Zor zamanlardan bağımsız bir şekilde her türlü edebiyatı elde ede biliyorlardı. Bilindiği üzere savaş ortamında/şartlarında bile Sultan Danyal Han Osmanlı'ya mektup yazarak İstanbul'dan kitaplar gönderilmesini talep etmiştir. Bunun içindir ki bölge medreselerine getirilen medeni-maarif vasıtaları özellikle de ilmi edebiyat bir sıra değerlerin ortak İslam medeniyeti istikametinde şekillenmesine sebep olmuştur.

Medrese alimleri/hocaları talebeler için bu dilin önemini ifade eden ifade ve cümleleri özellikle üstüne basıyor ve onlara nasihat edercesine bunları söylüyorlardı. Bu kayıtlardan biri XIV. asrın dil alimlerinden Ahmed bin Ali bin Mesud'un "Sarf ilimlerin anası, nahiv ise babasıdır" cümlesidir. Gramerle alakadar kitaplarda ve talebelere ait el kitaplarında bu cümleye sık sık rastlamak mümkündür. Bölgede Arapça'yı incelikleriyle bilen çok olsa da sırf bu dil üzerinde ihtisas yapmış alimler çok değildi. Musa bin Ömer Katehi, onun üstadı Talalı Molla Ramazan bin Muhammed, Kolodalı¹⁶³ Molla Mehdi binn Ahmed, Hafız Hacı Kurban Efendi Meşleşî, Süleyman bin Ali bin Allahverdi Kımırı, Suvagilli Hatem Efendi Herov bin Mikail, Alibey bin Nurm Muhammed bin Aliabadi ve başka alimler sarf ve nahiv alanında müstakil eserler kaleme almış, talebelerin kolay istifade imkanları için nazari talim araçları yazmışlardı. Bu eserlerden bazılarını müellifleriyle birlikte şöyle örneklendire biliriz:

Kolodalı Molla Muhammed'in "التصريف/et-Tasrif"i

Mehdi bin Ahmet Kolodi'nin "جمع القوائد/Camiu'l-Kavaid"i

Musa bin Ömer Katehi'nin "أمثلة مختلفة/Emsiletun Muhtelifetun"u

Kurban Efendi Meşleşî'nin "أمثلة/Emsile" ve "التصريف/et-Tasrif"i

Herov bin Mikail'in "التصريف/et-Tasrif"i

Alibey bin Nurm Muhammed bin Aliabadi'nin "الرسالة/er-Risale"si ve b.

¹⁶³ İngiloyların eski yaşam alanlarından olan Alazan vadisi yakınlığında olan merkez olarak Car köyünün eski yerleşim arazisinde ikinciside şimdiki ismiyle Kandakh köyünün bulunduğu arazide mevcut olmuş meşhur Medresenin ismidir

Bölgede Arap dilinin mükemmel bir şekilde tedris ve talim edildiği şu şekilde ifade dirmiştir. “Hiç bir gayr-i arab ülkesinde Arap dili ve edebiyatı XX. asrın ortalarına dek bu tür tam canlılığını koruyamamıştır.”¹⁶⁴

Bu şekilde Nakşi Halidiye yolunun müridi Almalılı Mahmud Efendi ile zirve dönemini yaşayan Mahmudiye irfan yolu, güçlü bir ekol olarak hayatın her alanına nüfuz etmiş ve derin bir etki alanı oluşturmıştır. Tasavvufun insanı yaşatmak ve hayatı korumak esasına dayanan bu ilkeleri, toplum hayatında daha fazla toplumsal birlik göstermiştir. Toplumsal bir yatırım olarak tasavvuf ve tasavvuf, hoşgörü ve barışseverlik ilkeleriyle dünyada olduğu gibi Azerbaycan'da da derin köklere sahiptir. Kakhetia sıradağlarından Girdman nehrine kadar Kafkas dağlarının güney etekleri boyunca uzanan Ganik-Haftaran vadisi, tarihi geçmişinde bu tür maneviyatın yeniden canlandığı bir yerdi.¹⁶⁵ İlim-İrfan ve Alimler Azerbaycan medreseleri pek çok ilmin ve yazılı kaynağın Dağıstan'a gidişinde bir köprü vazifesi yaptığı iddia edilebilir. Bununla birlikte Dağıstan'ın kuzey kısmını teşkil eden Câr-Balaken bölgesinde medreseler oldukça sistemli ve seviyeli şekilde varlık göstermişlerdir. Hâlidî şeyhlerinden Şuayb Efendi Bâkî'nin babası tarafından yedi yaşında Car-Balaken bölgesinde bulunan Gandakh köyünde bir medreseye verilmesi ve burada yatılı olarak okuması dönemin medreselerinin tam teşekküllü bir sistem olduğuna işaret etmektedir.¹⁶⁶

2.7. XVII.-XVIII. Asırda Kafkas ve İngiloylar

2.7.1. Car-Balaken İcması

Car-balaken icmasının oluşumu.

Car-Balaken icması hem idarecilik hem etnik rengârenklik bakımından, ayrıca girdiği savaşlardaki başarıları açısından Azerbaycan arazisinde bulunan diğer feodal hanlıklardan farklı kalıyor. Bu icmanın kurulma işlemi XIV. asırdan başlıyor. XVI. asırda bu toplumlar özgür cemiyetlerle -cemaatlerle- birleşmeye başladılar. Car icmasının oluşması XVI. asrın ortalarına tesadüf ediyor. Ancak bu devirde

¹⁶⁴ A. Niyazov, XIX Asır Kafkasya Medreselerine Genel Bir Bakış Car-Balaken Örneği- Trabzon İlahiyat Dergisi, 2015, s.19 Ayrıca bkz: Василий Владимирович Бартолд, “Дагестан”, Сочинения, Т. I-IX. М. Дербент. 1963-1977

¹⁶⁵ A. Niyazov, XIX. asr Kuzeybatı Bölgesi Dini Hayat, Elm ve Medreseler (Kanık-Heftaran vadisi). Bakü, 2019 s.27.

¹⁶⁶ İbrahim Erol, Azerbaycanda Nakşibendilik, İstanbul, 2019, s.294.

bölgedeki icmalar Kahetiya'ya bağlı durumdaydı. Kahetiya krallığı bölgedeki avarların gücünü Safevilere karşı kullanmak için Dağıstan'dan bölgeye dağıtılan halkların göç etmesine itiraz etmedi. Gürcistan tarihçiliği bu göç siyasetinin bölgedeki Gürcülerin azalmasına yol açtığını söylüyor. Gerçekte ise bu göçten önce de arazide Gürcülerin sayısı azdı ve onlar sadece şimdiki Gakh şehri ve etrafında mutlak çoğunluk oluşturuyordu¹⁶⁷

XII. asırda Safevilerin Gürcistan'a saldırısı Kahetiya krallığının parçalanması, avar ve sahur icmalarının Kahetiya bağımlılığından kurtulması ile sonuçlandı. Bu zamandan beri cemiyetler güçlenerek Kahetiyanın arazilerini tutmaya başladı. Safeviler bu kavgalarda cemiyetlere siyasi destek veriyordu. Böylelikle, XVI. asrın ortalarında oluşan Car-Balaken cemiyeti XVII. asrın başlarında tam olarak bağımsız oldu. İlginçtir ki Gürcü feodallardan hoşnut olmayan Kahetiya köylülerinin birçoğu gönüllü şekilde Car-Balaken cemiyetine katıldı. Bütün bunların sonucunda Azerbaycan'ın modern Zakatala ve Balaken bölgesinde güçlü siyasi kurum ortaya çıktı.

“Kuzeyden Carlılar Kahetiya, İlisu sultanlığı ve Nuha vilayetinin arazilerinden geçen bir dağ (silsile) serisi ile aynı sınır komşusudur, bu silsilenin arkasında çeşitli halklar yaşıyor. Balaken bölgesinde çurmutlar, Kahetiyada keseruhiler, Carda kalallar, Muhahda Mişleşler ve Duşnihde Kusuriler. Bölgenin sınırı doğuda İlisu Sultanlığıyla sınırdaki olan Gapiçaya kadar, güneyde Signahi Uyezdinin Alazan ve Kizikh nehri arasında olan arazilere kadar uzanıyordu. Batıdaysa Car- Balakenin kontrol ettiği bölgeler tam net değildi. Bazı kaynaklarda Kahetiya'nın tamamı, diğerlerindeyse Lagodeh sınırı gibi kayıtlara alınmıştı.

Resmi olarak bütün bu cemiyetler tek bir siyasi birleşmeyi oluşturmuyordu. Car cemiyeti bu bölgede Hakim cemiyeti ve İlisu sultanlığı dahil diğer tüm cemiyetler onun vassalı olmuştu. Car cemiyetinin etkisi o kadar güçlüydü ki, sadece bölgedeki cemiyetler değil, Dağıstanın batısında bulunan avar topluluklarının çoğunluğu onun etkisinde kalmıştı. Bu siyasi formun Zakafkasyada özel bir yeri vardır.

Car-Balaken cemiyetinin yönetim sistemi 12 kişilik yönetim kadrosundan müteşekkil olan, insanların güvendiği kişilerden oluşmaktaydı. Bu şahıslar İlmi ve

---

¹⁶⁷ A. Mustafayev, İngiloyların maddi medeniyeti, s. 6.

Tasavvufi yönden yetişmiş olan ve insanlar tarafından seçilmiş, her biri bir bölgeyi temsil eden kişilerden oluşmaktaydı.¹⁶⁸

2.7.1.1. İcmanın Terkibi

XIX. asrın başlarında Car-Balaken bölgesinin özgür cemiyetleri eşit haklara sahip Avar, Sahur köylerinden ve onlara uyan İngiloy ve Muğal (Azerbaycanlılar) köylerinden oluşuyordu. Çeşitli kaynakların bilgilerini karşılaştırarak 1830 senesine kadar cemiyetin terkihi hakkında aşağıdaki manzarayla karşılaşırız.

Car Cemaati

– Car, Göyem, Matsehi (şimdiki Mazıh), Sumaylı, Gabızdere, Garağacılı, Dardoggaz. Genel olarak 7 köyde 1500 ev vardı.

– Bu gruptaki köyler – Çobankol, Boyahmedli, Keymuri (şimdiki Gımır), Kürdemir, Garabaldır, Katalparag, Padar, Gındırğa, Garahacılı, Almalı, Babalı, Böyük Lahıc, Kiçik Lahıc, Yengiyan, Aliabad, Mosul, Leleli, Gorağan, Meşlit, Zayam, Tasmalı, Şotavar yukardaki köylere bağlıydı. 22 köyde genel olarak 2328 ev mevcuttu.

Balaken Cemaati

– Balaken, Sabluani (Sablú-Ali), Regetala (Rekatala), Cindrishivi – 700 evi olan 4 köy.

– Ona bağlı köyler mevcut değildi. Yalnız yukarıda bahsedilen köylerde yaşayan muğalların ayrı-ayrı evleri ve Gürcistan’dan yeni gelen köylüler cemaate tabii idiler.

Kateh Cemaati

– Kendisine bağlı köyleri yoktu, ama Kateh cemiyetine Car bölgesinin İngiloy köylerine dahil 100 ev bağlıydı.

Tala Cemaati

– Tala, Kargar (Kargehi). Genel olarak 2 köy ve 900 ev vardı.

– Muğanlı, Faldarlı, Kosuri, Kapanekçi köyleri Tala ve Kargehi köyüne tabii olmuştu. Genel olarak 4 köyde 370 ev vardı.

---

¹⁶⁸ Cavadova Z.E. Simal-karbi Azərbaycan (tarihi-demografik araşdırma). Bakü,1999; Şimal-karbi Azərbaycanın əhali tarixi və tarixi demografiyası (XIX. əsrin evvəlləri-70-ci illəri). Bakü, 2002, s.245

Muhah Cemaati

– Aşağı Muhah, Yukarı Muhah, Sapıncı. Genel olarak 3 köyde 600 kadar ev vardı.

– Bazar köyünde 60 ev, Yengiyan köyündeyse 10 ev Muhah cemaatinin bir parçası olmuştur. Bundan başka Galal ve Kosuri köylerinin bazı hisseleri Muhah cemiyetine tâbiydi. 330 evi olan ve kendiliğinde tam özgür olan Çardahlar köyü de Muhah cemiyetiyle ittifak halinde olmuştur.

Cinh Cemaati

– Cinh, Gözbarah, Aliasger, Korş, Mamruh, Cincimah, Baycını Genel olarak 7 köyde 900 ev vardı.

– Çüdüllü, Marsan, Lelepaşa köyleri Cinh cemaati tabii köylerdi. Bu üç köyde genel olarak 110 ev olmuştur. Bu köylerden başka Suakim, Meşlit (Mişleş) ve Galal köylerinin bir kısmı da Cinh cemaatinin bir hissesiydi.¹⁶⁹

İcmaların ayrı-ayrı analizini yapan yegane şahıs alman asıllı Çar albayı Kotsebu olmuştur. Onun yazdıklarına göre Car Cemaati 23 köyden oluşmaktaydı. Car, Zakatala ve Göyem köyü bir köy sayılıyordu. Bu sebepten cemaate dahil olan köylerin 21 olduğu söyleniyor. (2) Bahsi geçen köylerden başka cemaate Çobankol, Keymur (şimdiki adıyla Gıdır), Aliabad, Padar (2 adet), Tasmalı, Babalı, Gorağan, Almalı, Leleli, Boyahmedli, Gındırğalı, Mosul, Verhiyan, Kürdemir, Yengiyan, Göyler köyleri dahil olmuştur. En büyük köyler yukarıda ismi geçen Car, Zakatala ve Göyem köyleriydi. Bu 3 köyde genel olarak 3121 çiftlik mevcuttu.

Cara dahil olan diğer büyük köyler Almalı ve Aliabad (her ikisinde 360 çiftlik), Leleli (300 çiftlik), Mosul (200 çiftlik) ve Verhiyan (160 çiftlik) köyleriydi. Diğer bölgelerdeyse ahali az yaşadığından altmıştan fazla çiftliği olan köye rastlanmıyordu. Mesela Bayahmedli köyünde toplam 8 çiftlik mevcuttu. Genel olarak hesaplandığı zaman 20 köyde 1861 çiftlik olduğunu görüyoruz.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Petruşevski, Petruşevskiy İ. II. Caro-Belokanskue volnıke obşestva v pervoy treti XIX. v. Mahaçkala, 1934: 21-22

¹⁷⁰ B. G. Aliyev ve K. Umarhanov, İstoriçeskiy Geografiya Dagistana XVII. Naç. XIX. v. C.2, s.249-250,

2.7.2. Car-Balaken İcmasının Osmanlı ve İranla İlişkileri

Osmanlı ve Safevilerin Zakafkasya ve onun ticaret yollarına sahip olma uğruna yürüttüğü mücadelesi 1606 senesinden sonra Zakafkasya'nın büyük bir kısmı üzerinde Safevi hükümrانlığının gerçekleşmesiyle neticelendi. Şah Abbas'ın bu zaferi Car-Balaken bölgesinde feodal tabakanın/kesimin teribinde bazı değışiklere sebep oldu. Birçok bölgelerde Hristiyan feodallarının yerinin Müslümanlar aldı. (Bölge Gürcülerinin Müslümanlaşması bu devre ait).

XVIII. asırda Car-Balaken icması'nın özellikle de Carın siyasi tesiri bütün Zakafkasya'ya yayılmaya başlıyor. Car icması bölgede Osmanlı ve Safevi savaşlarının devam ettiğini göz önünde bulundurarak nominal olarak/adda bu devletlerin hükümrانlığını tanıyordu. Hem Osmanlı hem de Safeviler Carla ittifak kurarak bu göçlerden diğerine karşı istifade etmeye çalışıyor. Genelde tam müstakil olan Car icması daha çok Osmanlı'ya meyilliydi.¹⁷¹

Bu bölge ahalisinin mutlak ekserisinin Sünni olmasıyla ilişkilidir. Bu sebepten Safeviler zayıfladığı zaman icma Gürcistan ve Şirvana yürüyüşler teşkil etmeye başladı. Böyle saldırılardan biri 1710'da gerçekleşti. Bu saldırı zamanı Şamahı'yı ele geçiren carlılar Şirvanı yağmaladılar. Gürcistan'a mütemadi saldırılar gerçekleştiği için Kahetiya kralı İmamgulu Han 1714 senesinde Cara yıllık 100 tümen haraç ödemeyi kabul etti. Ancak buna rağmen 1722'de Car-Balaken ordusu tekrar Tiflis'e saldırarak şehri ele geçirdi. Gürcüler Tiflis'in geri verilmesi karşılığında Cara 6000 tümen vermek mecburiyetinde kaldı.

İran'da Safevilerin dağılmasından sonra Car-Balaken icması Osmanlı'yla ittifak kurdu. Bu ittifakın kurulması 1734-te Nadir Han'ın kardeşi İbrahim Han'ın rehberliğiyle Cara büyük bir ordu gönderilmesiyle neticelendi. Cinıh (şimdiki adıyla Güllük köyü, Gakh) köyü arazisinde Car-Balaken ordusu birleşmiş İran Kahetiya ordusunu mağlup etti. Nadir Han'ın kardeşi İbrahim Han savaşta öldürüldü. 1741'de Nadir şah bu sefer 100 binlik orduyla bölgeye geldi. Car ablukaya alınsa da ona kaydadeğer bir darbe vurmak mümkün olmadı.¹⁷²

¹⁷¹ Petruşevskiy İ. II. Caro-Belokanskue volnıke obşestva v pervoy treti XIX. v. Mahaçkala, 1993, s.15.

¹⁷² B. G. Aliyev ve K. Umarhanov, İstoriçeskiy Geografiya Dagistana HVII. naç XIX. v. C.2, s.249, Mahaçkala 2001.

2.7.3. Car-Balakenin Rusya Tarafından İşgali

Kafkas'daki Çarlık Rusya'sı generalleri de sürekli olarak Car cemaatiyle iletişimdeydiler. Rusya Car-Balaken için XVIII. asrın sonunda gerçek tehlike olmaya başladı. Bu esnada hem Osmanlı hem de Car-Balaken tarafından sıkıştırılan Gürcü feodollar Rusya'ya müracaat ederek onun himayesini kabul ettiler. Böylece Rusya Güney Kafkasa girdi. İlk zamanlarda hem Rusya hem de Car-Balaken birbirlerine karşı ihtiyatlı siyaset gütmektedirler. İlk çarpışma XIX. asırda gerçekleşti. 29 Mart 1803 yılında Gürcistan'da toplanan General Gulyakov ansızın Cara saldırarak bölgeyi ele geçirdi. Carlılar bu savaşa hazırlıklı değillerdi. Bu nedenle Sisianov'un dikte ettiği şartlarla Gulyakovla anlaşma imzaladılar. Anlaşmanın şartlarına göre Car Rusya'ya iki defa 24.200 pud ipek ödemesi gerekiyordu.

Sözleşme imzalanmasına rağmen Car-Balaken cemaati Rusya'ya neredeyse hiçbir ödeme yapmadı dersek yerinde olur. Bunun yerine Rusya'ya karşı birleşmek için diğer Dağıstan hanlıklarıyla ittifak oluşumuna başlandı. Sisianov düzenli olarak Car-Balaken cemaatinden haracını alamadığı için önce bir mektup yazarak ipeğin gönderilmesini talep etti. Haracın verilmeyeceğini görünce Sisianov Carı tamamen ele geçirmek için 1804 yılında General Gulyakov'un önderliğinde 2500 kişilik askeri sefer gönderdi. Car-Balaken cemaati Rusların saldırısını durdurmak için Gaziugmuklu Surkay hana başvurdu. Gulyakov hızla ilerleyerek boşaltılmış Carı ele geçirdi. Bölgeyi tamamen ele geçirmek isteyen Gulyakov Zakatalaya doğru yöneldi. Pusu kuran Car ve Gazikumuh ordusu Rus ordusunu ablukaya aldı. 15 Ocak 1804-te gerçekleşen savaşta General Gulyakov öldürüldü. Rus ordusu büyük kayıp vererek ablukayı yarıp kaçmayı başarabildi.¹⁷³

Bu savaşın bugünkü Azerbaycan topraklarında Çarlık Rusya'sının tek yenilgisi olduğunu belirtmeliyim. Bu yenilgi, Sisianov'u Çar'ı ilhak etmekten caydırdı. Gulyakov'un ölümünden sonra Sisianov, General Orbeliani'yi askeri komutan olarak bölgeye gönderdi. General Orbeliani, Car-Balakén'deki kargaşadan yararlanmaya karar verdi. Muhah, Tala, Cınıh topluluğu ve bağımsız Chardaggar köyünün temsilcileri General Orbeliani ile bir araya geldi ve Çar topluluğuna karşı bir ittifak kurdu. Orbeliani için bu teklif beklenmedikti ve memnuniyetle karşıladı. Çara bağlı olan Ilısu Sultanlığı da bu ittifaka katıldı. Bu ittifak sonucunda Çar,

---

¹⁷³ İ. Aliyeva, İngiloylar, s.48-53.

General Orbeliani ile bir vasallık antlaşması imzalamak zorunda kaldı. Çar topluluğu Rusya'ya bağımlı hale gelmesine rağmen eski siyasi nüfuzunu korumuştur. Çarlar, 1804-1813'te başlayan Rus-İran savaşında Kafkasya'daki Rus gücü için ciddi bir tehdit oluşturunyorlardı. Bu savaş sırasında Ruslar, Car-Balaken topluluğunun savaşa karışmasını engellemek için çeşitli yollarla içeriden müdahale etmeye çalıştı. En etkili araçlardan biri, çoğunluğu İngiloy ve Muğallardan olan köylülerini diğer topluluklara karşı kışkırtmaktı. Yine de bölgede, özellikle kevhaslar arasında Rus aleyhtarlığı yüksekti. Hacı Mahmud Abbas, Car-Balaken Kevhas adına Mirza'ya bir mektup göndererek İran ordusunun bölgeye gelmesi halinde Gazigumu, İlisu ve Şeki hanlıkları ile güçlü bir ittifak kurulabileceğini söyledi. Ancak İran ordusunun savaştaki başarısızlığı nedeniyle Cer-Balakan halkı Rusya'ya karşı savaşa katılmadı. General Yermolov şahsen Çar'a geldi ve halkı savaşa karışmamaları konusunda uyardı.¹⁷⁴

Car-Balaken icması Rusya'ya bağlı kalsa da Dağıstanla bağlılığı sebebiyle Rusya için tehdit rolünü oynuyordu. Bu arefede Dağıstan'da Rusya'ya karşı muridizm harekâtı yayılmaya başlamıştı. Paskeviç Dağıstan'da muridizmin yayılması hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Buna rağmen dağlıların Car-Balaken icmasına yardım etme ihtimalinin karşısını almak için 1830 yılının şubat ayında Cara askeri sefer kararı alındı. Carda bu sefer hakkında şayialar yayıldıktan sonra icma Dağıstan'da muridizmin lideri olan Gazi Muhammed'e yardım için müracaat etti.¹⁷⁵

2.8. İngiloylar Çarlık Rusyası Döneminde

1830lu yıllardan itibaren Çarlık Rusya'sı Car-Baleken ve İlisu Sultanlığına karşı askeri işgalci politikalarını uygulamaya başladı. Aynı yılda Tuğgeneral V.S. Gulyokov'un rehberliğiyle Car-Balaken icmasına karşı ilk harbi hareket gerçekleşti ve bunun sonucunda Car-Balaken icması 500 şehit verdi. Bu şekilde kuzey batılı Azerbancanlılara karşı ilk Hıristiyanlaştırma politikası uygulanmaya başlandı.¹⁷⁶ Çarlık Rusya'sı kendi gücünü bölgede sabitlemek için destek mahiyetinde bazı etnosları kullanma planları yapmak niyetindeydi. Bölgede en çok nüfusa sahip olan

¹⁷⁴ Petruşevski, 1934, s. 100

¹⁷⁵ B. G. Aliyev ve K. Umarhanov, İstoriçeskiy Geografiya Dagistana XVII. Naç. XIX. v. C.2, s. 183-184.

¹⁷⁶ Aliyeva İrade, İngiloylar, zorla Hıristiyanlaştırma ve Gürcüleştirilmeye karşı direniş tarihinden, Bakü, 2009, AMEA, s.48.

İngiloyları kullanmak amacıyla İngiloylara has imtiyazlar sağlayacak yasalar oluşturuldu. Şöyle ki İngiloyların vergiden tamamen muaf tutulacağı, ilave toprak sahibi olacağı ve buna benzer birçok imtiyazlar sağlanacağı yönünde vaatler verildi. Maksad İngiloyların İlisu sultanlığı ve Car-Balaken icmasıyla olan bağlarını koparmaktı.¹⁷⁷ Bu dönemde Çarlık Rusya'sı güneye doğru yerleşme bir politika izlemekteydi. Rusya ve Gürcistan Ortodoks olduğu için rahat bir şekilde anlaşacaklardı. Ruslar da güneye açılmak için bu fırsatı iyi kullanacaklardı. 1783 tarihinde Georgiyevsk kentinde her iki taraf bir araya gelerek bir antlaşma imzaladılar. Georgiyevsk Antlaşması'na göre Kartli ve Kaheti Krallıkları (Doğu Gürcistan) Rusya'nın himayesine girecekti.¹⁷⁸ Bu durum, Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgalinin ön ayağı olacaktı. XIX. yüzyılın 20'li yıllarından itibaren, Gürcü Eksarch, İngiloyların Hristiyanlaştırılmasından doğrudan sorumluydu. Bu dönemde Rus asıllı Gürcü Eksarch İon'un (Ivan Semyonovich Vasilevskiy-1821-1832) Hristiyanlaştırma (Ortodokslastırma) çalışmalarında özel faaliyetine tanık oluyoruz. Gürcistan Eksarhlığı'nın varlığı sırasında (1811'den 1917'ye kadar), ilk metropol Varlaam Eristavi (1811-1817) dışında diğer tüm metropollerin Rus olduğu belirtilmelidir.¹⁷⁹ XIX. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusya Devleti kendi sınırları yakınında olan Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde kontrolü ele geçirmek ve burayı sınırları içerisine alabilmek için planlar yapmaya başlamıştır. Rusya Devleti bu planlarını bölgede yaşayan İngiloylar'ı Hristiyanlaştırma şeklinde hayata geçirmeği hedeflemiştir. Mahmudov'a göre, XIX. yüzyılda İngiloylar, Car-Balaken İcması ve İlisu Sultanlığı arazilerinde yaşıyorlardı. Car-Balaken İcması arazisinde yaşayan İngiloylar arasında İslâm inancı daha kuvvetli olduğu için Çarlık Rusya'sı burada yaşayan İngiloylar'ın Hristiyanlaştırılması meselesini uygun bir zamana kadar tehir etmiştir ve 1820'li yıllardan itibaren İlisu Sultanlığı'nda yaşayan İngiloylar'ın Hristiyanlaştırılmasına başlanmıştır. Bu işte Gürcistan Piskoposu İon, Çarlık Rusyası'na özel olarak hizmet etmiştir. Tarihçiye göre, 1830 yılında Çarlık Rusyası, Car-Balaken İcması'nı tamamen kendi hâkimiyeti altına aldı ve bununla Car-Balaken İcması'nda yaşayan İngiloylar'ın Hristiyanlaştırılması için ilk adım

¹⁷⁷ Aliyev Ş, İngiloyların Hristiyanlaştırılması çalışmaları (XIX. asır), Bakü Üniversitesinin Haberleri Dergisi, Humanitar elimler serisi, 200, N-2, s.91

¹⁷⁸ Aliyev Fuat, Revan Hanlığı, Bakü, Şark-Garb Yayınları, 2007, s. 96- 97.

¹⁷⁹ Aliyeva İrade, İngiloylar, zorla Hristiyanlaştırma ve Gürcüleştirilmeye karşı direniş tarihinden, s.54.

atılmış oldu.¹⁸⁰ Memmedov'a göre, Rusya Devleti XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan İngiloy halkını Hristiyanlaştırmak için birkaç defa adımlar atmış, fakat her defasında yerli Müslüman halk, bunlara isyanla cevap vermiştir.¹⁸¹ Çarlık Rusyası, Kuzeybatı Azerbaycan'da yaşayan İngiloylar arasında Hristiyanlaştırma siyasetini hayata geçirirken, sanki onları himaye ediyormuş şeklinde bir görünüm sergilemeğe çalışmıştır. Çarlık Rusyası, sözde bu siyaseti hayata geçirmekle, onları bölgede yaşayan diğer Avar ve Sahur halklarının baskısından kurtaracaktı.¹⁸² Paşayeva'ya göre, 1822 yılında İlisu Sultanlığı'nda yaşayan İngiloylar'ı Hristiyanlaştırmak için Gürcistan'dan gönderilen keşişlerin çabaları sonuç vermeyince, Çarlık Rusya'sı arka arkaya yaptığı savaşlar sonucunda 1830'lu yıllarda Car-Balaken Cemaatliği'ni, 1844 yılında ise İlisu Sultanlığı'nı kendi hâkmiyeti altına almakla İngiloylar'ı Hristiyanlaştırma sürecini hızlandırmıştır.¹⁸³ İngiloylar'ın Hristiyanlaştırılması için Aliabad köyüne özel statü verilmiştir. Statüye göre, Müslüman İngiloylar'ın Hristiyanlığı'ı kabul etmelerine mâni olmamaları şartı ile Aliabad köyü Car-Balaken İcması'nın bünyesinde kalabilecekti. Fakat bu politika İngiloyların dinlerini değiştirmelerine hiçbir katkı sağlamamıştır.¹⁸⁴

İngiloylar'ın Hristiyanlaştırılması ile ilgili XIX. yüzyılda Tiflis'de "Kafkas Arkeografıya Komisyonu" tarafından basılmış olan belgelerde, 1803 yılında Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinin Çarlık Rusyası'nın kontrolüne geçtiğinden ve XIX. yüzyılın ortalarına doğru Rusya'nın bu bölge ahalisini, özellikle İngiloylar'ı Hristiyanlaştırmasından bahs etmektedir. Bunun için 1827-1830 yıllarında Kafkasya'nın Canişini olmuş İvan Paskeviç, Gürcistan piskoposu metropolit İon'a özel bir mektupla Gürcü keşişinin gönderilmesini istemiş ve bu işin, bölgenin yerli Müslüman halklarından gizli olarak yapılmasını tavsiye etmiştir.¹⁸⁵ Piskopos İon bölgeye birkaç güvenilir keşiş göndermiştir. İngiloylar'ın İslâm dinî inancından

---

¹⁸⁰ Y. Mahmudov, "XIX yüzyılda Kuzey Batı Azerbaycan'da Hristiyanlaştırma Siyaseti ve Ortodoks Kiliselerin Kurulması Tarihi" Halk Gazetesi, 23 Eylül 2006 yılı, s. 4.

¹⁸¹ E. Memmedov, Kuzey Batı Azerbaycan Zakatala Dairesi, s. 62.

¹⁸² Ş. Aliyev, "Rusya Devleti'nin Kuzey Azerbaycan'da Müstemlekeci Siyasetinde İngiloylar'ı Hristiyanlaştırma Cehlteri", Bakü Üniversitesinin Haberleri Dergisi, C. II, Bakü 2000, s.91.

¹⁸³ M. Paşayeva, *Azerbaycanlılar'ın Aile Merasimlerinde Etnik Eneneler*, s. 50.

¹⁸⁴ Y. Mahmudov, ve diğ., "XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodokslaştırma Siyaseti..", s. 4.

¹⁸⁵ A. Memmedli, *Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesinin Târihi Âbideleri*, s. 39.

koparmak zor olacağı için, Paskeviç'e cevap olarak, gerekirse zor kullanılmasını söylemiştir.¹⁸⁶ Aliyeva'ya göre, bölgeye gönderilen keşişler Gürcü dili ile beraber Azerbaycan Türkçesi'ni de iyi bilen özel misyonerlerdir.¹⁸⁷ Piskopos İon tarafından bölgeye gönderilen keşişlerden biri de Tiflis keşişi İmnadzev'di. Aliabad köyü ve diğer İngiloy köylerine giderek, İngiloylar'la yakın ilişkiler kurmalı ve halk arasında Hristiyanlığ'ın yayılmasının elverişli yollarını aramalı idi. Fakat İngiloylar'ın Hristiyanlığ'ı kabul etmek niyetlerinin olmadığını gören eden keşiş İmnadzev, vazifesinden istifa ederek Gürcistan'a dönmüştür.¹⁸⁸ 1822 yılında Gürcistan piskoposu İon'un ve keşiş Mihail Nastvalov'un özel çabaları ile 14 İngiloy Tiflis'e götürülerek, orada vaftiz edilmiştir. Fakat Tiflisten döndüklerinde 14 İngiloy yeniden İslâm'a dönmüşler. İngiloylar'ın Hristiyan olmak istemeyişlerini açıkça belirtmeleri üzerine bölgeye gönderilmiş keşişler yeniden Gürcistan'a dönmek mecburiyetinde kalmışlardır.¹⁸⁹

XIX. yüzyılda Hristiyanlaştırma politikası sonucunda Hristiyanlaştırılan İngiloy köyleri, Gakh, Gorağan, Meşebaş, Kötüklü ve Alibeyli köyleriydi. Şotavar köyünde ise birkaç aile Hristiyanlaştırılmıştır. Bu köylerde Hristiyanlaştırılmış ahali için iki Kilise yapılmıştır. Kiliselerden biri Gakh, Meşebaş ve Kötüklü, diğeri ise Gorağan, Alibeyli ve Şotavar köyleri için yapılmıştır. Devlet her iki Kilise için de keşişler tayin etmiştir. Tüm bunlarla beraber Zakatala dairesinde yaşayan İngiloylar arasında Hristiyanlığ'ın yayılmasını hızlandırmak amacıyla Çarlık Rusya'sı İngiloy köylerinde taştan yeni Kiliseler yaptırmıştır.¹⁹⁰

Paşayeva, Azerbaycanlılar'ın Aile Merasimlerinde Etnik Adetler isimli çalışmasında 1890'lı yıllarda Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan İngiloylar'ın sayısının on binden fazla olduğunu, bunlardan 3094'ünün Hristiyan inancına, 7126'nın ise İslâm inancına mensup olduklarını belirtmektedir. Araştırmacıya göre, 1886 yılı nüfus sayımında Çarlık Rusya'sı Müslüman

---

¹⁸⁶Y. Mahmudov, "XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodokslaştırma Siyaseti..", s. 5.

¹⁸⁷ İ. Aliyeva, "İngiloylar'ın Çarlık Rusyası'nın Ortodokslaştırma Siyasetine Karşı Direnişi", s. 134.

¹⁸⁸Y. Mahmudov, "XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodokslaştırma Siyaseti..", s.5-6.

¹⁸⁹ İ. Aliyeva, "İngiloylar'ın Çarlık Rusyası'nın Ortodokslaştırma Siyasetine Karşı Direnişi", s. 132.

¹⁹⁰ Elvira Letifova, *Severo-Zapadnyy Azerbaydjan: İlisuyskoye Sultanstvo*, Altay Neşriyyatı, Bakü, 1999, s. 77.

İngiloylar'ı İngiloy adı ile Hristiyan İngiloylar'ı ise Gürcü adı ile kayda geçirmiştir.¹⁹¹

1863 Aliabad isyanından sonra halk arasında Hristiyan inancının kabul edilme oranında düşüş başlamıştır. 1850'li yıllarda İngiloylara tanınan özel imtiyaz nedeniyle Hristiyanlığa meyil gösterenler de geri dönüşüm ederek yeniden eski inançları olan İslâm'a dönmeye başlamışlardır. 1890'lı yıllarda Hristiyan İngiloylar'ın sayısı 612 tüstü¹⁹²den ibaret idi. Bahsi geçen yıllarda Hristiyan İngiloylar'ın az bir kısmı devamlı olarak Hristiyan ayinlerini yapmış ve Kiliseye gitmişlerdir, geri kalan kısmı ise ne ayinlere iştirak etmiş, ne de kiliseye gitmişlerdir.¹⁹³ Aliyeva, "Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Zoraki Hristiyanlaştırma Siyaseti" adlı makalesinde belirttiğine göre, bu yıllarda bölge daire reisi olan Merkulev, Hristiyan dininden dönen İngiloylar için çok sert tedbirler düşünmüş ve bu düşündüğü tedbirleri hayata geçirmek için devlet makamlarına bir mektup yazmıştır. Merkulev, yazdığı mektubunda Hristiyan dininden dönenlerin ve Hristiyan dinî aleyhine tebliğat yapanların mülklerinin ve çocuklarının Hristiyan ailelerine verilmesini, onları Rusya'nın iç vilayetlerine değil Gürcistan'ın kırsal Ortodoks Hristiyan inancında olan köylerine sürgün edilmesini istemiştir. 194 Çarlık Rusyası, İngiloylar'ın Hristiyanlaşma oranını yükseltmek için yeni planlar hayata geçirmeğe çalışsa da neticeye varamamıştır.¹⁹⁵ Hristiyanlaşmış İngiloylar'ın sayısı net olarak bilinmemektedir. Çeşitli yöntemlerle Hristiyan dinini kabul eden İngiloylar işin aslını öğrenerek yeniden İslâm'a dönmüşlerdir. Neticede bu say sık sık değişmişti. Hatta bazen bir kişinin birkaç kez din değiştiği de olmuştur.¹⁹⁶

Aliyeva'nın belirttiğine göre, XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası, Kuzeybatı Azerbaycan bölgesinde önceden hazırlanmış olan özel bir planla hareket etmiştir. Bu siyasi planlamaların içeriğinde bölgede yaşayan halklardan birini korumakla ve diğerlerine düşürmekle halklar arasında münakaşa yaratmak, bölge halklarından olan İngiloylar'ı Hristiyanlaştırmak ve bu halkı bölgenin Müslüman halklarına karşı

¹⁹¹ M. Paşayeva, *Azerbaycanlılar'ın Aile Merasimlerinde Etnik Eneneler*, s. 52.

¹⁹² Tüstü: Türkçe duman demektir. Her evde bir ocak yakıldığından dolayı ocaktan çıkan duman anlamında her ev bir tüstü şeklinde ifade edilmiştir. (Teymur Bünyadov, *Azerbaycan Etnografyası*, C.III, Şark- Karb Yayınları, Bakü, 2007, s.384).

¹⁹³ İ. Aliyeva, "İngiloylar'ın Çarlık Rusyası'nın Ortodokslaştırma Siyasetine Karşı Direnişi", s. 136.

¹⁹⁴ İ. Aliyeva, "Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Zoraki Hristiyanlaştırma Siyaseti", s. 96.

¹⁹⁵ İ. Aliyeva, "İngiloylar'ın Çarlık Rusyası'nın Ortodokslaştırma Siyasetine Karşı Direnişi", s. 136.

¹⁹⁶ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zakatala Dairesi*, s. 63; Daha geniş bilgi için bkz: Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Târihi*, s. 286.

kullanmak vardır. Bu siyasetin içerisinde İngiloylar'ın Hristiyanlaştırılması ve sonuçta Gürcüleştirilmesi planı en esas amillerden olmuştur.

Göründüğü gibi bu siyasi planlar hiçbir zaman işe yaramamıştır. Çünkü gerçek inanca sahip ve köklü bir medeniyeti temsil eden toplumun Hak dininden taviz vermesi mümkün değildir. Cahillik ve çaresizlikten bazı zamanlarda birkaç kişi böyle durumlara düşerek dinini değiştirmiş olsalar da işin aslını öğrendikleri zaman hakikate dönmüşlerdir.

Eğer bölgede İslam, özellikle de sufizm faktörü olmasaydı bölgenin akıbeti hiç de bugünkü gibi olmayacaktı. Çünkü Rus tarihçisi R. A. Fadeyev itiraf mahiyetinde bölge ahalisinin Hristiyanlaşmasından yazarken bunu kendilerine en yakın görünen İngiloy halkını kendi taraflarına çekemediklerini “bunu başarsaydık” diye üzülerken şöyle bahsediyor: *“Zakatala arazisinde öyle bir unsur var ki eğer bunu başarsaydık çoktan onu kendi tarafımıza ala bilirdik. Yüz yıldan da az bir zamanda İslamı kabul etmiş ingloylar şu anda Gürcüce konuşuyorlar. Bu milletin Hristiyanlığa geri dönmesi için daha prens Varansovun zamanından beridir uğraşmıştır.”*¹⁹⁷

2.8.1. Çarlık Rusyası'nın Zulmü ve Bölge Halkının Buna Karşı Tavrı

Son iki yüzyılda, Rus işgali sonrasında ve özellikle Sovyet döneminde Tüm Kafkas'da İslâm'ın izleri silinmek istenmiş ve bunda belli ölçüde başarılı da olunmuştur. Bölge Müslümanlarının Bakü'den önceki dinî idare merkezi ve Kafkasya Müslümanlarının dinî liderlerinin oturduğu şehir olan Tiflis'te bugün tek bir cami kalmış, diğer camiler ve dinî yapılar ise bir şekilde yok edilmiştir. Fakat merkezden uzak bölgelerde hâlâ bazı izler bulmak mümkündür.¹⁹⁸ Komünizm döneminde gerek Dağıstan'da gerekse de Azerbaycan'da kutsal mekânlar ve kabirler,¹⁹⁹ sistematik olarak yok edilmeye çalışılmıştır. Kutsal yerleri ve sûfi mezarlarını önemsemeye çalışanlara fanatik ve dolandırıcı gibi sıfatlar takılarak halkın buralardan uzak

¹⁹⁷ R.A. Fadeyev, Saçineniya, Sankt Peterburk, 2005, s. 177.

¹⁹⁸ Nebi Gümüş, s. 95.

¹⁹⁹ A. Niyazov, XIX. asr Kuzeybatı Bölgesi Dini Hayat, Elm ve Medreseler (Kanık-Hefteran vadisi). Bakü, 2019, s.52.

tutulmasına gayret edilmiştir. Kuzey-batı Azerbaycan'da Nakşibendi şeyhlerinin kabirleri de bu yıkımdan nasibini almıştır.²⁰⁰

Bölgeyi yakından araştıran batı mütefekkirlerinin gözlemlerinin ve en esası da tarihi belgeler gösteriyor ki XIX. asır Kafkas'ın bu bölgesi için ilmin ve maarifçiliğin en yüksek olduğu bir devirdir. Şöyle ki sosyal terkinin büyük bir kısmı zıyalı tabakadan müteşekkildi. Sovyet “edebiyat”ında yazılanların aksine medreseler hiç de hâkim tabaka tarafından kendiliğinden idare edilen, eli kolu bağlı kalan “mollahaneler” değildi.

Aynı şekilde bölgede yetişmiş alimler hiç de ilme, bilgiye ve inkişafa karşı çıkan “ruhaniler” değillerdi. Aksine onlar, Çarlık Rusya'sının Hristiyanlaştırma siyasetine karşı çıkan, halkın milli- manevi değerlerinden uzaklaştırılmasına razı olmayan, yüksek entelektüel seviyeli medeni ve vatanperver tabakaydılar. Maalesef Sovyet zamanında geçmişe dair ne varsa tenkit edilir, boş ve efsane sosyalizm adına herşey feda ediliyordu. Müslüman halkların milli manevi değerleri bir hiç uğruna yok ediliyordu. İş o hadde varmıştı ki Çarlık Rusya'sının bölgedeki Hristiyanlaştırma siyasetini “öncül Rus medeniyeti” gibi sunan “vatan evlatları” töremişti. Bu konuda büyük iftihar hissiyle konuşanlar Zakatala'da 1904 senesinde halk okulunun “Mariya” okuluna çevrilmesinin sebebini düşünmeyecek kadar “fedailik” gösteriyorlardı. Gün gibi ortadadır ki halk maarif okulunun “Mukaddes Mariya” adına çevrilmesindeki dini siyasetin, 1827 yılında İrevan hanlığını işgal eden ve Recep paşa camisini “Mukaddes Bakire” adıyla Rus Provaslav Kilisesi gibi istifadeye veren Paskeviç siyasetinden hiçbir farkı yoktu.²⁰¹ Oysaki bölge halkının itaatini elde edemeyen, en esası halkın Hristiyanlaştırılması için en katı usullere bile başvuran, ancak bu başaramayan Çarlık Rusya'sı siyaset değiştirmiş, bölgede “okullar” açarak “medenî inkılap”a nail olmak istiyorlardı. Temeli 1865-in 17 Nisan'ında atılmış erkek okuluna tayin edilen provaslav dini öğretmeni S. G. Grigolaşvili bölgeye hangi “öncül medeniyeti” getirebilirdi ki?

Sovyet ideolojisinde geçmişe düşmanlık siyaseti alkışlandığı için medeniyete düşmanlık ruhunda yetişen bazı kitleler oluşmuştu. Bundan dolayıdır ki, onlar halkın milli değerlerinin bekçiliğini yapan medrese tabakasına “fanatikler” diyecek kadar

²⁰⁰ İbrahim Erol, Azerbaycanda Nakşibendilik, İstanbul, 2019, s. 322.

²⁰¹ A. Niyazov, XIX. asr Kuzeybatı Bölgesi Dini Hayat, s.128.

cüretkâr davranmakla aslında tarihlerine, soy-köklerine ve medeniyetlerine düşman kesilmişlerdi.²⁰²

Genel olarak Azerbaycan tarihinde medreseler ve onların faaliyetleri tam araştırılmamış olarak kalıyor. Bunun için şura hükümetini övmek için geçmişe taş atanların oluşturduğu medrese korkusu hâlâ “hakikat” adına servis edilerek, ecdada karşı yeni nesilde nefret hissi uyanmasına sebep oluyor. İngiloylara mahsus Camilerin Sovyetler döneminde ahır ve anbarlara çevrilmesi bunun bariz bir örneğidir.

Bölgenin Komünist sistemine göre idare olunmasına rağmen insanların İslami değerlerden kopmaması ve bu düzene rağmen işlerini şariat kapsamında değerlendirmeleri dikkat çekmektedir. Şöyle ki toprak mülkiyeti üzerinde olan problemin çözülmesi için dönemin mes’ul makamı sayılan Rus kâtipliğine yazılan bir mektupta, İslam dininin miras prensiplerine uygun yapılan bu talep Rus kâtibi tarafından onaylanmıştır.

Kafkas’da yayılan XX. asır Nakşibendilik akımı, ülkenin tarihi bakımından önemli olan sufizm harekâtıdır. Bir taraftan Kafkasya’da geleneksel İslam’ın kökleşmesine hizmet etmesi, diğer taraftan Çarlık Rusya’sının parçalama siyasetine karşı vahdet kavramını uyandırması sebebiyle bu tasavvuf akımı çar memurlarının dikkatinden hiçbir zaman kaçmadı. Mürşit ve müritlerin bazıları hapsedildi, bazıları sürgüne gönderildi. Takip edildiler. Mülkleri ellerinden alındı. Ancak ruhtan düşmeyen harekât bazı makamlarda Rus memurlarını onlarla “barışmaya” mecbur ettiler.²⁰³

Ayrıca Çarlık Rusya’sının bu zorbalığı karşısında bölgedeki din hizmetçilerinin tavırları adeta Çarlık Rusya’sına ders niteliğinde olmuştur. Elli bin müridi olan Gunta Hacı olarak bilinen meşhur zatlardan biri talebelerine “silah taşımayın! Öldürmeyin!” talimatıyla “huzurlu direniş harekâtı” başlatarak Çarlık Rusya’sına karşı daha o zamandan demokrasi dersi veriyordu. Bu dini uygulamadan malum oluyor ki Mahatma Gandinin Avrupa’da meşhur olan “huzurlu direniş” eylemi fikrinden daha önceki tecrübesi olarak ülkemizde yaşanmıştır. Bu sufizm harekâtının felsefesinden bazılarıydı; “Savaştan uzak durun, eğer düşman sizin

---

²⁰² A. Niyazov, XIX. asr Kuzeybatı Bölgesi Dini Hayat, s.129.

²⁰³ A. Niyazov, s.13.

inancınıza ve namusunuza dokunmadıysa hiçbir silah kullanmayın. Sizin silahınız akıl, sabır ve doğruluk olsun. Bu gücün karşısında hiçbir düşman güç yetiremez. Er ya da geç düşman kendi hatasını anlayacaktır. Hiçbir zaman hiçbir güç sizi üsteleyemez ve sizi inandığınız doğru yolunuzdan tarikat yolundan ayıramaz.”

Çeçenistan’da temeli atılsa da bu harekât Zakatala etrafında Zengi Efendi, Burca Ali Efendi gibi efendilerle en yüksek seviyede gerçekleşmiş bir ideolojik esasa çevrilmişti. Bundan dolayı da bu harekât kendisi 1863 yılı meşhur isyanlarının zeminini teşkil ederek bölgede Çarlık Rusya’sının Kiliseler inşa etme, Hristiyanlaştırma ve tabii kılma siyasetine direkt darbe indirmiş ve Çar hükümetinin kendisinin menfur siyasetini bırakmasına sebep olmuştur. Genellikle zikirizm, bölgede sosyal tabaka arasında güçlü bir birlik göstermiştir. Halkın sarsılmaz vahdetini oluştura bilmiştir.

Özellikle bildirelim ki Azerbaycan’ın kuzaybatı bölgesi tarihi adıyla Carutala (Car-Balaken) icmasının salıp/haçlı seferlerinin Kafkas ayağında milli mensubiyetini, dinini ve müstakilliğini korumasında işte Mahmud Efendi (Mahmudiye) irfan yolu yegâne faktör gibi kendini göstermiştir. Bölgede onun yaydığı sufizm fikirleri milli mensubiyetinden bağımsız olarak insanları etrafında iyice toplamış Çarlık Rusya’sının başlıca siyaseti olan bölgenin Hristiyanlaştırılması öylece de tabii kılma siyasetinde bölge insanını bir kale gibi korumuştur. Özetle bu irfan mektebi/okulu sayesinde yabancı unsurlara karşı yürütülen müstakillik mücadelesi işte Azerbaycan’ın bu günkü müstakilliğine hizmet etmiştir. Onun yetiştirdiği kâmil insanlar halk için en güzel ahlak numunesi olmuştur.²⁰⁴

Sadece Tala medresesinde Ömer Efendi’nin mezun ettiği talebe sayısı 400den fazlaydı. Bu veya diğer eğitim faaliyetleri halk arasında maarifçiliğin gelişmesine yardımcı oluyor, bu özellikleriyle de halk diğer komşuları arasında da seçiliyordu. Bilindiği üzere bölgede Müslümanlar her birinin kendisine mahsus iman. İtikad ve düşünce tarzı olan komşu gayri müslim ahaliyle de sık temas halindeydi. Ancak Müslüman ahali komşu toplumlar arsında kendi hayat tarzı ve tefekkürüyle seçilmiştir. Fonn Plotto yazıyor ki, Müslümanlar Kahetiya köylerinden daha yüksek manevi ve akli seviyeye sahiplerdi.²⁰⁵ Bölge medreselerinde yetişen Hasan

²⁰⁴ A. Niyazov, XIX. asr Kuzeybatı Bölgesi, s.54.

²⁰⁵ A. İ. Fonn Platto, Priroda i Lyudi Zakadlskogo Okruga, Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gorçah (SSKG), Tiflis, 1869, Bıp.4, s.67.

Efendi'nin "Divanu'l-Memnun" eseri bu bakımdan devrin maarifçilik medeniyetini yansıtan kıymetli bir eserdir. Arap, Türk ve Fars dillerinde telif edilmiş bu nazm eser tarihi bir belgedir. Şöyle ki eser bölgedeki Müslüman ahali arasında maneviyatın, ahlakın, ilmin bekçiliğini yapan alimlerin ve çetin/zorlu mücadele azmi sergileyen ziyalı tabakanın sosyal tefekkürün şekillenmesindeki rolünden yeterince bahsediyor.

206

Dikkat çeken hususlardan biri de şudur ki devrin ister idarecileri, isterse de din adamları olsun toplumun ekserisi üstün entelektüel seviyeye sahipti. Onlar ülke haricinde olan (Müslüman) edebiyatından haberdar olmakla beraber yaşadıkları devirde şöhret bulmuş eserlerden de haberdar olup, onları kolaylıkla temin edebiliyorlardı. XIX. asrın başlarında divan şairi olarak bilinen meşhur Merakeş edip ve fakihi Hamdun bin Abdurrahman bin el-Hac es-Sulemi el-Maliki'nin (ö. 1817) divanından ehli beytle ilgili mirasların aynı tarihte bu bölgede diller ezberi olmasını buna örnek gösterebiliriz.²⁰⁷ Şöyle ki bahsi geçen beytler hem Danyal Sultan'ın (ö. 1817) mühründe işlenmiş şekilde, hem de Şeyh Şuayb Efendi'nin (ö.1909) "Tabakat"²⁰⁸ kitabının giriş cümlelerinde ve bir sıra mektuplarda karşımıza çıkıyor. Bunun gibi birçok örnek var ki ulema kendi devrinin meşhur edebiyatından çok kolaylıkla istifade etmiştir.

2.8.2. Aliabad İsyanı

Çarlık Rusyası'nın XIX. yüzyılda Azerbaycan'da hayata geçirdiği zoraki Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı halk birkaç defa itirazlarını bildirmek için isyan etmiştir. Bu isyanlar içerisinde tarihte en çok hatırlananı, 1863 isyanıdır.

Çarlık Rusya'sının Hıristiyanlaştırma politikası ahaliyi hayli rahatsız etmişti. Bazıları vaatlere kanıp Hıristiyan oluyor, bazılarıysa zorla Hıristiyanlaştırılıyorlardı. Hatta memurlar yukarıya politikanın yürüdüğünü göstermek için bazılarının

²⁰⁶ Eser için bak: 3KM KP-6568.

²⁰⁷ Hemdun es-Suleminin "Divan"ında "Allaha Tevekkül" şiirinin bahsigeçen beytleri şöyledir:

على الله في كل الأمور توكل - *Ala 'llahi fi külli 'l-umuri tevekkülü*

Bütün işlerde tevekkülüm Allahadır,

وبالخميس أصحاب العباد تؤسلي - *ve bi'l-hamsi eshabi 'l-ibadi tevessuli*

Tevekkülüm ehli beytten beş kişiyledir.

(Daha geniş bilgi için bkz: Ahmed Niyazov, "Danyal Sultanın Ehli-Beyt sevgisi" İrfan ictimai fikir dergisi, Kasım 2013, No: 84, s 22.)

²⁰⁸ Şueyb ibn İdris el-Bakini, *et-Tabakatul-Hacekan en-Nekşibendiyye ve Sadatul-Meşayihil-Halidiyyel-Mahmudiyye*, Demeşk 1996, s 13.

kendilerinin haberleri olmadan akrabalarına belgeler imzalatarak isimlerini Hristiyanlaşmışlara dahil ediyorlardı. Her halükârda Hristiyan olanlar için vadedilenler gerçekleşmiyor, Kiliseye gidenler ruhanilerden rahatsız edici muameleler görüyorlardı. Halkın rahatsızlığı o dereceye ulaşmıştı ki hatta memurlar üstlerine yazdıkları mektuplarda ahalinin kanlı isyana kalkışma ihtimalinden bahsediyorlardı.

XIX. asrın 60lı yıllarında halkta ayaklanmalar başladı. Zikr adı verilen toplantılar geçiriliyor burada halka Rusların yaptıkları zulümler kötüleniyor ve halk isyana davet ediliyordu. Bu meclislerin başında yer alanlardan Burca Ali'nin özel yeri vardı.²⁰⁹

Şeyh Şamil'in eski müridi Hacı Murtuzali de hatıralarında Aliabad'a gelerek Türkçesini geliştirmek bahanesiyle halkı Rus zulmüne karşı ayaklanmaya çağırdığını yazıyor.

Zulme daha fazla dayanamayan halk 1860'lı yıllarda isyana kalktı. İsyanın merkezinde Aliabad yer alıyordu. Hacı Murtuzun önderliğiyle 1863 yılı Haziranın 5-de silahlı isyan gerçekleşti. Ruslar ağır silahlarla karşılık verdikleri için isyan başarısız oldu ve 19 kişi asılıp, Hacı Murtuzun da dahil olduğu 1000 aile sürgüne gönderildi.²¹⁰

Ancak isyandan sonra Ruslar İngiloyların isyan sebeplerini araştırıyor, onları elden vermek istemiyorlardı. Ve aynı zamanda isyanı yatıştırdıklarını zannettiler. Bundan dolayı da Hristiyanlaştırma politikasına biraz daha farklı bir üslupla devam ettiler.

Aliabad cemaati ise önceki isyandan sonra daha da hareketlendiler ve Car İcmasının da desteğiyle kenar köyleri de silahlandılar. Köylerde zorla Hristiyanlaştırılmışlar, keşişleri ve görevlileri öldürüyorlardı.

Bu ve başka uygulamalar sonucunda Ruslar bu emellerinden vazgeçmek zorunda kaldılar. Yine de her fırsatı değerlendiren Çarlık Rusyası yer yer bazen açıktan, bazen gizli bazen de farklı yöntemlerle bu politikalarına devam ettiler.

Ayrıca Rusların bu zulümü ve haksızlıklara karşı mücadele veren Aliabadlı fedailerden oluşan bir grup, insanların gıda ihtiyaçlarını karşılanması için Ruslarla

²⁰⁹ A. Niyazov, XIX. asr Kuzeybatı Bölgesi, s.57-59.

²¹⁰ İ. Aliyeva, "İngiloylar'ın Çarlık Rusyası'nın Ortodoksların Siyasetine Karşı Direnişi", s.1139-152

işbirliyinde olan köyün zengin kesimin elinden alıp ihtiyaç sahiplerine dağıtmaktaydılar. Bu grubun başında meşhur Oruc isimli şahıs bulunmaktaydı. Daha sonra Rus hükümeti tarafından insanların gözünde itibarının zedenlenmesi ve düşman ilan edilebilmesi için adını Kaçak Oruc²¹¹ diye isimlendirilmiştir. Bu insanlar gündüz her yerde asgerler olduğu için geceleyin köye iner zengin rus yanlısı olup insanlara yardım etmeyen kesimden ihtiyaç olan şeylerden almış fakir fukaraya dağıtmışlardır.²¹² Daha sonra çöllere ormanlara dönmüş orada saklanmak zorunda kalmışlardır. Malum insanlar dinlerinden vazgeçirilmesi için elinde olan ne varsa gaspedilmiş ve aç bırakılmışlardır. Fedai dediyimiz bu kişiler köy insanların açıktan dolayı ve mecburiyet karşısında dinlerinden dönmeler diye bu şekilde vedakarlık yapmışlardır. Malesef Sövyetler döneminde tüm gerçeklerin yanlış tebliğ edildiği gibi, böylesi fedailer ve kahramanlarda düşman ve hain olarak tanıtılmıştır.

Sonuç olarak her ne kadar bu zulmün neticesi olarak birçok Alimlerin şehit verilmesi ve camilerin ve islam ait tüm değerli kaynaklar yok edilmeye çalışılsa da hiçbir zaman bu zulüm amacına ulaşmadı. Adeta şehitlerin küllerinden yeniden İslamın nuru ve bereketi doğmuş oldu.

---

²¹¹ Malum o dönemlerde Kaçak Harekatı diye bilinen Ruslara karşı baş eymeyen haksızlıklara karşı çıkan ve bunun mücadilesini veren her kese bu isim takılarak hükümet düşmanı ilan edilir ve infaz edilirdi.

²¹² Dönemin şahitlerinden aktarılan bilgiler.

3. İNGİLOYLARDAN GÜNÜMÜZE KALAN SÖZLÜ VE MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI

3.1. İngiloylarda İslami Abideler/Anıtlar

3.1.1. Aliabad Kasaba Camii

Aliabad Kasaba Camisi XVII. yüzyılda yapılmıştır.²¹³ Ancak 2012 senesi 12 Mayıs'ta bölgede gerçekleşen şiddetli deprem sonucunda camide ciddi hasarlar oluştu. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tamir ve onarım için Caminin iç ve dış kısmında kazı işleri yapıldığı esnada iç kısmında eskiye ait temel duvarlarına rastlanmıştır. Orada bulunanların kanaatine göre bu caminin önceki yapılış tarihi çok daha eskilere dayanıyor.²¹⁴ Bu cami iki bin kişinin ibadet edebileceği kapasitededir. Aliabad Kasaba Cami'nin yirmi metre yüksekliği olan minaresi mevcuttur. 1981 yılında bu cami kasaba halkının gönüllü yardımlarıyla esaslı bir şekilde tamir edilerek, çatısı değiştirilmiştir. 18-20 metre yüksekliği olan minarenin çürüyüp dağılmakta olan üst kısmı yenilenmiştir. Ayrıca caminin ön tarafında bu bölgede ünlü olan Hacı İrzebala isimli şahsın kabri vardır. Aliabad Kasaba Cami'nde Kafkas Müslümanlar İdaresi (KMİ) onayı ile Zakatala il müftüsü tarafından tayin edilen imam görev yapmaktadır. Aliabad Kasaba Cami'ne tayin edilmiş imam aynı zamanda kasabaya dinî açıdan liderlik etmektedir. O, kasaba arazisinde cami ile beraber tüm hücre, medrese ve Kurân kurslarının faaliyetlerini düzenler ve bölge müftüsünün onayı ile gerekli dinî kadroların tayini meselesine de bakar. Dinî heyetin faaliyet programını hazırlar ve kanuna uygun şekilde cemaatin dinî işlerini yürütür. Cami, tarihî âbide gibi Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından korunmaktadır.²¹⁵

3.1.2. Mosul Köyü Camii

Mosul Köyü Cami, günümüzdeki İngiloylar'ın ikamet ettikleri köylerden olan Mosul köyünde bulunmaktadır. Mosul Köyü Camii, 480 metrekarelik bir alanı kapsamaktadır. Caminin yüksekliği içeriden 7.60 metredir. Caminin bahçesinde yirmi

²¹³ Şabanov Ramiz , Özel reportaj, Aliabad Zakatala, Tarih: 14.05.2021.

²¹⁴ Bu olay orada bulunan birçok kişinin gözü önünde gerçekleşen bir hadise olmuştur.

²¹⁵ E. Zamanov, s.113.

iki metre yüksekliğinde minare bulunmaktadır. Cami duvarlarında beş tane kitabe vardır. Kitabelerden elde edilen bilgiye göre, cami köy cemaatinin gönüllü yardımları ile 1889 yılında yapılmıştır. Mosul Köyü Camii, Azerbaycan'ın Sovyetler döneminde diğer camiler gibi kapatılarak tahıl anbarı olarak kullanılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlık kazandıktan sonra 1991 yılında cami köy halkının ibadeti için yeniden faaliyet göstermeye başlamıştır.

Ayrıca günümüzde de caminin bünyesinde kız ve erkek öğrencilerin İslâm dinî eğitimi alabilmeleri için Kurân kursları faaliyet göstermektedir. Kurân kursları dersleri camide mevcut olan din hizmeti odalarında yapılmaktadır ve bu kurslarda dersler öğlen ortaokul dersleri bittikten sonra yapılmaktadır.²¹⁶

3.2. Medreseler

Ma'lumdur ki, bölgede Müslümanlar, her birinin kendine mahsus inanç, i'tikad ve düşünce tarzı ayrı olan gayri-müslimlerle komşuluk ilişkileri içindeydiler. Ancak medrese faaliyetleri ile Müslüman ahâli komşu toplumlar arasında kendi hayat tarzı ve düşünceleri ile seçilmekteydi. Kahetiya köylülerinden daha yüksek mânevî ve aklî seviyeye mâlik idiler. Bölge medreselerinde yetişen Hasan Efendi'nin "Dîvanul-Memnûn" eseri bu bakımdan dönemin maârif medeniyetini aksettiren kıymetli bir eserdir. Arapça, Türkçe ve Farsça, üç dilden ustaca kullanılarak kaleme alınmış bu yarı manzum eser bölgede Müslüman ahâli arasında mânevîyyatın, ahlâkın ilmin ve âlimlerin, ayrıca halkın mücadele azmini diri tutan dervişan sınıfının toplumsal tefekkürün formaaşmasındaki rolünden yeteri kadar bahsetmektedir. Car-Balaken bölgesinde ilim ve tahsilin seviyesi bakımından yüksek mekanlarda (dağlarda) meskun olanlar merkez yerlerde yaşayanlardan hiç de geri kalmıyordu. Mamrûh, Suvagil, Gas, Gımr, Kateh ve sâir köy medreselerinin ilim-irfan faaliyetleri bunun bâriz örneğidir. Misal olarak Gas köyü Zakatala arazisinin en yüksekte bulunan dağ köylerinden biri olmuştur.²¹⁷

Bilindiği üzere Ganıh (Alazan) deresi tarihi olarak bir uygarlık merkezi gibi tanınmış, İslam medeniyetinin etrafa yayılmasında özellikle de ilim ve eğitim alanında önemli merkezlerden biri olmuştur.

²¹⁶ E. Zamanov, s. 115.

²¹⁷ A.Niyazov, XIX Asır Kafkasya Medreselerine Genel Bir Bakış Car-Balaken Örneği-, s.21

VII. asırdan itibaren İslam âleminde olduğu gibi Azerbaycan'da da ilmi faaliyet medrese usulüyle olmuştur. “Medrese” (مدرسة) Arapça kökenli olup lügatta “ders eğitimi yeri” demektir. Geniş manada ise bu günkü ortaokul ve üniversite seviyesinde eğitim öğretimle iştigal eden eğitim ocakları olmuştur. Medreselerde eğitim dili Arapça'ydı. Buralarda dini ilimlerle beraber tebabet (tıp), dil, felsefe, hukuk, mantık, matematik vb dünyevi ilimler de okutulmaktaydı.

Maarif ve medeniyetimizin büyük şahsiyetleri, dâhileri bu eğitim ocaklarında yetişmiş ve yetiştirmiştiler. Maalesef Sovyet idolojisi tarafından ahali arasında öyle bir medrese korkusu ve geçmişe düşman olma tohumları serpilmiş ki hâlâ onun fesatlarına rastlayabiliyoruz. Oysaki her halk gibi Azerbaycan halkı da tarihinde kendine mahsus bir ilim yolculuğu geçirmiş, hayatın iniş-yokuşlarına rağmen medeni-maarifçilik mirasını koruyabilmiştir. XVIII. asırda Azerbaycan'da siyasi durumun değişmesiyle maarifçilik gerilemeye ve tenezzüle maruz kaldı. Bu devirde maarif müesseselerinin maliye kaynağı olan vakıf arazilerinin istila edilmesi eğitim faaliyetine daha ağır darbe vurdu ve büyük çoğunluğunun da kapanmasına sebep oldu. Ancak bu gerileme ülke arazisinin her yeri için geçerli değildi. Azerbaycan'ın kuzeybatı arazilerinde (özellikle de Alazan-Hefteran Vadisinde) gidişatın aksine ilim-irfan faaliyeti devam ediyordu.

3.2.1. Medreselerde Dil Eğitimi ve Medreselerde Okutulan Ali bin Nurmammed bin Aliabadi'nin Eseri

Bazı medreselerde Arap diliyle beraber Farsça da öğretiliyordu. Car, Suvagil ve Kımır medreselerini buna örnek gösterebiliriz. Hatta neredeyse Car-Balaken medreseleri Fars ve Türk dilinin eğitimi konusunda Dağıstan medrselerinden daha öndeydi. Bundandır ki Dağıstan ulemasının bu dilleri mükemmel öğrenmek için bu taraflara seyahat ettikleri kaynaklarda geçmektedir. Kazıkumlahlı Eyyub Efendi, Şemsettin Efendi ve birçok Dağıstanlı ulemanın Fars dili ve Osmanlı Türkçesini öğrenmek için Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgelerine seyahat ettikleri o devrin kaynaklarında da geçmektedir.²¹⁸

Bu bölgede faaliyette olan medreselerde ilim ve eğitimin durumu o devir İslam ülkeleri nisbetinde en yüksek seviyede olmuş; ilmin, eğitimin, maarifin

---

²¹⁸ A. Niyazov, a.g.e., s.140.

bütünlükte medeniyetin gelişmesinde neredeyse asıl intibah aşaması geçmiştir. İlim merkezlerinde talebeler eğitim alıyor ve irfan yolunun prensiplerini sergileyen bir ziyalı tabakası gibi yetişiyordu. Onlar esasen ziyalı ordusu gibi maarifçilik faaliyetleriyle kendi misyonlarını devam ettiriyorlardı. Medreseler öyle sağlam eğitim yolu izlemiştir ki meşhur kafkaslınas, dilci alim Pyotor Karloviç Uslar o evir için şöyle yazıyordu: “Eğer halkın eğitim seviyesi dini mektep nisbetinde hesaplanırsa o zaman Kafkasın bu kısmı avrupanın maariflenmiş halkını çoktan geride bırakmış olur.”²¹⁹

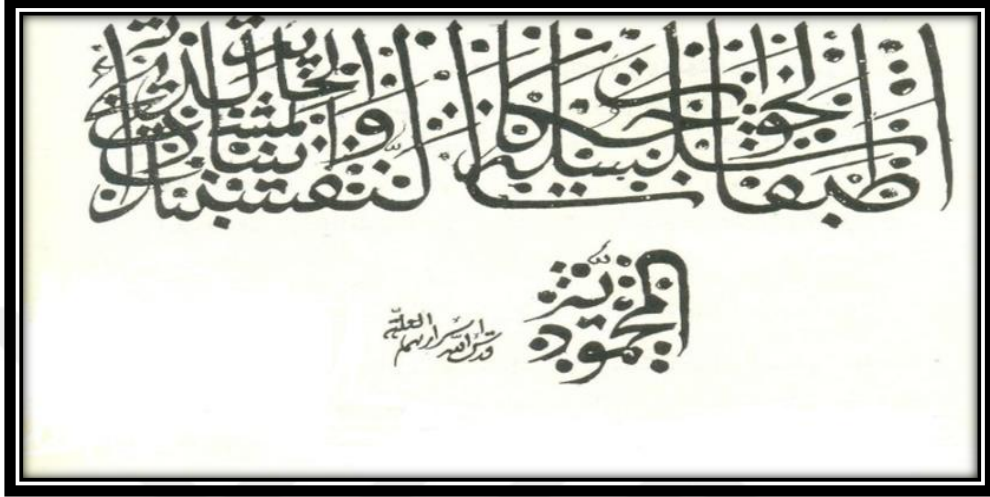
Sovyetler döneminde Müslümanlara karşı yapılan zulmün en şiddetli döneminde bile bölgede aynı zamanda Aliabad’da kız ve erkeklere yönelik medrese tedrisatlarının devam ettirilmesi, insanların dine olan bağlılıklarını göstermektedir. Günümüzde Aliabad’da İslam Medresesi bulunmaktadır.

Özellikle bildirelim ki Azerbaycan’ın kuzaybatı bölgesi tarihi adıyla Carutala (Car-Balaken) İcmasının Salib/Haçlı Seferlerinin Kafkas ayağında milli mensubiyetini, dinini ve müstakilliğini korumasında işte Mahmud Efendi (Mahmudiye) irfan yolu tek faktör gibi kendini göstermiştir. Bölgede onun yaydığı sufizm fikirleri milli mensubiyetinden bağımsız olarak insanları etrafında iyice toplamış Çarlık Rusya’sının başlıca siyaseti olan bölgenin Hristiyanlaştırılması öylece de tabii kılma siyasetinde bölge insanını bir kale gibi korumuştur. Özetle bu irfan mektebi/okulu sayesinde yabancı unsurlara karşı yürütülen müstakillik mücadelesi işte Azerbaycan’ın bu günkü müstakilliğine hizmet etmiştir. Onun yetiştirdiği kâmil insanlar halk için en güzel ahlak numunesi olmuş, Hz. Peygamberin ﷺ manevi mirasıyla binlerle gönlü cilalamış, derin maneviyatla güçlü bir toplum oluşturmuşlar. Bölge insanı kendi benliği ve kimliği ile geçmişten bu güne her zaman bu değerlere sadık kalarak muhafaza etmişler. Bütün bu sebeplerden dolayıdır ki o devrin yetirmelerinden Kandahlı Şuayb Efendi Sufi tarikatle bağlı en büyük eserinde yukarıda bahsi geçen medeni hayatın mimarı gibi işte Mahmud Efendi faktörüne işare ederek eserine de onunla bağlı isim vermiştir. Alimin hacim bakımından en büyük eserinin ismi şöyledir: “Tabakatu’l-Hacegan en-Nakşibendiyye ve Sadati’l-Meşayih’l-Halidiyye el-Mahmudiyye”. Kurmuş oldukları medreseler her biri bir ilim merkezi gibi faaliyet göstererek toplumun medeni çevresinin esası olarak

---

²¹⁹ Gabunia, General Uslar i Kavkazskie Yazıki, Eho Kabkaza, No:1, 1992, s.24.

bilinen ziyalı insan tabakası yetiştiren kurumlara çevrilmiş, bu bakımdan en meşhur araştırmacıların bile dikkatini çekmişlerdir. Bu manevi miras toplumda o kadar derin köklere sahip olmuştur ki şimdi de bölgenin milli-manevi değerlerinin esasını teşkil etmektedir.

Resim 2. Şüveyb Efendi Bakininin menakipname eserinden alıntı. Aynı zamanda Car Balaken bölgesindeki hattatlık eserinin nümunesi

3.2.2. Aliabad İslam Medresesi

İslamın bölgede var olmasıyla özellikle Osmanlı döneminde olgunlaşan İlim İrfan ve Mektep medeniyetlerinin günümüze kadar devam etmesinin asıl sebepleri, bölge halklarının bu medeniyete önem vermesiyle olmuştur. Sovyetler döneminde tüm yasak ve zulümlere rağmen gizli olsa da bu ilim ve irfan yolu korunmuş ve günümüze kadar taşınmıştır. İngilizlerin merkezi olan Aliabad'da faaliyet gösteren Aliabad İslam Medresesi bunun bir numunesidir. 1994 senesinde halkın ve bir grup aksakallar tarafından talebi üzere devlet taranından açılan bu mektep bugün Aliabad İslam Koleji olarak faaliyetini devam ettirmektedir. Üç yıllık sisteme göre ve aynı zamanda yatılı olarak faaliyet gösteren Aliabad İslam Koleji devlet kuru olan Kafkas Müslümanları İdaresine bağlı olarak çalışmaktadır. Kur'an-ı Kerim, Fıkıh, Arapça, Hadis, Tefsir, İslam Tarihi, Akaid, Peygamberler Tarihi, ve.s, fenlerin tedrisatını yapmaktadır. Diploma kazanan öğrenciler devlet onayıyla Cami imamı ve din görevlisi olarak çalışabilmektedir. Ayrıca burayı bitiren öğrenciler eğitimini diğer devlet üniversitelerinde ve Türkiye Cumhuriyeti İlahiyat üniversitelerinde devam

edebilme şansına sahiptirler. Doksan öğrenci kapasitesine sahip olan bu okul bölge halkına büyük hizmetler sunmaktadır.

Resim 3. *Aliabad İslam Koleji*

3.3. Sahabe Mezarlıkları-Sarı Pir

Günümüzde Kafkasya halklarının büyük bir kısmı Müslüman olarak bilinmektedir. Kafkas halklarının Müslüman olma süreci İslamın ilk dönemlerindeki fetihlerle başlamıştır. Şöyle ki fetihler Kafkas halklarının İslâm'la tanışmasını, bu tanışma da bölgede İslâmlaşma sürecinin başlamasını beraberinde getirmiştir. Süraka b. Amr'ın vefatından sonra bölgeye tayin olunan Abdurrahman b. Rebîa'nın Dağıstan'ın birçok yerini fethettiği ve bölge halklarını da İslama davet ettiği bilinmektedir. Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Abdurrahman b. Rebîa ve kardeşi Selman bölgedeki savaşlarda şehit düşmüşlerdi. Onlar gibi pek çok sahâbînin bu topraklarda şehit düştüğü ve buralarda defnedildiği bilinmektedir. Dağıstan, İslâmlaşmanın yaşandığı en önemli Kafkas bölgelerinden biridir ve burada İslâmlaşmanın güçlü ve kalıcı olmasında bu şehitlerin büyük payı olmuştur.²²⁰

Günümüzde de Aliabad'ın kuzeyinde bulunan Kımır köyü ile Ailabat arasında Sarı Pir olarak bilinen ormanlık bir alanda Sahabi kabirlerinin var olduğu bilgisi

²²⁰ Nebi Gümüş, İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri s.91.

mevcuttur. Şöyle ki nesilden nesile intikal eden bu bilgiler üzere kasaba halkı aynı ormandan hürmet alameti olarak ağaç kesmez ve oralarda yürümezler.

3.4. Eski Döneme Ait Yazılı Eserler

Söylenebilir ki artık XIX. asırda medreseler kendisinin zirve devrini yaşamıştır. Çünkü bu devirde bölgede maarifçiliğin gelişmesi için hızlandırıcı hadiseler gerçekleşmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bunun en büyük sebebi sufizm prensiplerine hizmet eden “ilim talep etmek her bir Müslümana vaciptir” öğretisinin hâkim mevkide olmasındandır. Bu da medreselerin sayının artmasına ve eğitimin güçlenmesine sebep oldu. Şöyle ki artık halk tarafından onların anlayacağı kitaplar talep ediliyordu. Bunu için de ulema tarafından tercüme faaliyetleriyle beraber Arap ve Fars dillerini öğreten sözlükler²²¹ tertip ediliyor, bölge insanının istifadesine uygun Türkçe kitaplar telif ediliyordu. Abdusselam oğlu Muhammed Meskuri'nin “زبدة الإسلام/Zubdetu'l-İslam” eseri sırf böyle bir ihtiyacın neticesi olarak yazılmış eserdir. Müellif girişte şöyle yazıyor:

“Bazı dostlarım ve din kardeşlerim benden rica ettiler ki,²²² Arapça anlamaya/öğrenmeye gücümüz yetmiyor. Bize Türkçe muhtasar bir eser telif etmen gerek. İslam dininin usulü ve fûRusu, farzları, sünnetleri, adapları ve bunlara benzeyen konularını beyan edip bildiresin. Ben de onların ricasını kabul ettikten sonra Türkçe bu risaleyi cem ettim...”²²³

Şafi mezhebinde özet mahiyetinde hazırladığı bu eseri Kafkas'da Türkçe yazılmış ilmiyal mahiyetinde ilk kitap diyebiliriz. Birçok yerde kitabın muhtelif elyazma nüshalarına rastlamak mümkündür. Eserin 1911 yılında Timurhan Şura matbaasında neşredilmesi bölgede kitaba olan talebin bir göstergesidir. Kitaba dair en son 1970 yılında²²⁴ Yengiyanlı İbrahim Halil Efendizade tarafından yazılmış elyazma nüsha, kitabın yakın devre kadar bölge insanı tarafından el kitabı gibi istifade edildiğinden haber vermektedir.²²⁵

²²¹ Fars dili için hazırlanmış sözlük için bkz: 3KM KP-6620.

²²² Ek.9

²²³ A. Niyazov, a.g.e, s. 128-130

²²⁴ Kitabın katibi hakkında şöyle kaydedilmiş: “Hicri 1390 senesi 22 muharrem, miladi 29 şubat 1970. İbrahim Halil Efendizade Yengiyanı” (bkz: ZKM KP-6685)

²²⁵ A. Niyazov, a.g.e., s.130-131.

3.4.1. XIII-XIV. Asırlara Ait Olan Önemli Eserlerden

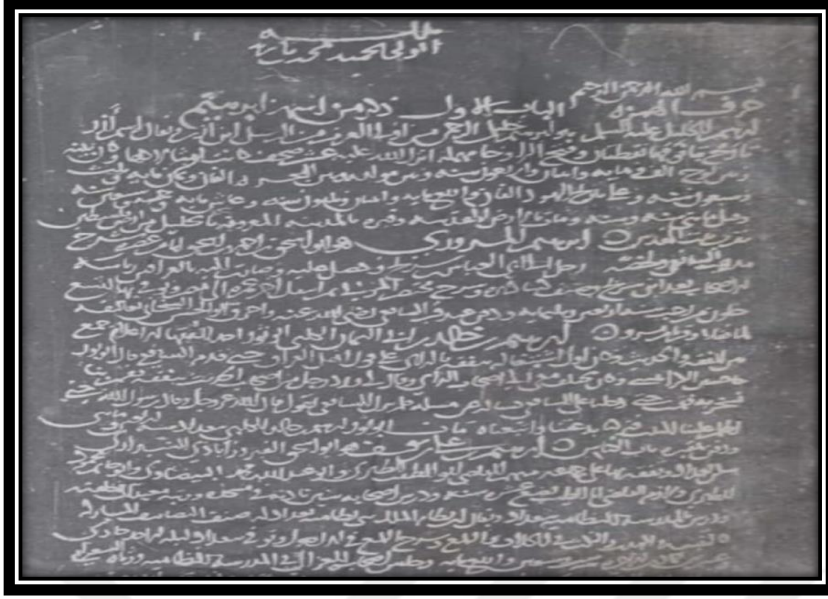
Araştırmalar sonucu ortaya çıkan hakikat bu döneme ait çok fazla eserin olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak ne yazık ki çok kıymetli bunun gibi sayısız eser yok edilmiş yakılmış ve başka ülkelere götürülmüştür. Çok az bazı eserlere ulaşılabilmektedir. Bunlardan bazıları Türkiye’de bulundukları için erişimi sağlanabilmektedir. Lakin birçok ülke var ki, hâlbuki o ülkelerde bu bölgelere mahsus paha biçilmez eserlerin var olduğu bilinmektedir. Malesef ulaşılması çok zordur veya imkânsızdır. Kaynaklarda Tabakatu`l-Tiflisi adıyla kaydedilmiş olan bu eserin Müellifi, Mübarek b. Muhammet el- Musevi et- Tiflisi eş-Şafi. Hicri 644.

Yılında sonra vefat ettiği yazılıdır. Hayati hakkında detaylı bilgi yoktur. Eserin aslı Topkapı müzesindedir.²²⁶

Bu eser hakkında Zerekli "Ealam" kitabında müelliften ve onun kitabından şöyle bahsediyor: "Mübarek bin Muhammed bin Ali el'Musevi et'Teflisi, Tarihçi ve Şafi mezhebinin âlimlerinin iyi bilen biridir. H. 595 yılında haccetti. Mübarek bin el'Esirden (ö:606) ders dinledi. Şirazi'nin Şafii mezhebinin furu konularında telif ettiği Mühezzeb isimli kitabın ricalının (kitapta ismi geçen âlimlerin) biyografyasına dair bir kitap telif etti. Bu kitabını isimler, künyeler, lakaplar ve nesepler diye tertip etti. Kitabı 644 senesinde bitirdi. Kitabın nüshası elyazma eserler enstitüsünde mevcuttur." "Semani Ensab eserinde Teflis'in Azerbaycan'ın son beldesi olduğunu diyor. Hamevi ise buranın Osman bin Afvan (r.a.) zamanında fethedildiğini bildiriyor."²²⁷

²²⁶ Dr. Kamran Abdullayev tarafından ortaya çıkarılmış bir belgedir

²²⁷ Mukaddimetu tahkiki kitabi'l-Muntahab li'l-Mubarek bin Muhammed bin Ali el'Musevi et'Teflisi. El'Muhakkik: Amr Abdu'l-Azim el'Huveyni, Hazanetu'l-Endulusiyye, 1444/2023. S. 8

Resim 4. Hicri 644 yılında Tiflis'te yazılan ilk şafi eseri.

3.5. Bölgede Tasavvufi Dönem ve İngiloy İslam Âlimleri

Nakşilik Azerbaycan tarihinin XV ve XX. asırları ihtiva etmektedir. Halidi Bağdadi'nin tarikat prensiplerinin İsmail Siracəddin Şirvani Kürdemir'i vasıtasıyla Kafkasya'da yayıldığı XX. asır nakşilik akımı tüm ülke açısından önemli bir tasavvufi bir harekattır. Bir taraftan Kafkasya'da İslamın kök salması diğer taraftan da Çarlık Rusyası'nın İslamı yok etme siyasetine karşı birlik ruhun dirilmesi, tasavvufun önemi Çar hükümetin dikkat merkezinde oldu. Birçok Mürşid ve müritler hapse atıldı bazıları sürgüne gönderildi. Malları mülkleri musadire olundu. Ama asla ruhdan düşmeyen bu hareket bir çok makamda Rusların onlarla barışmaya mecbur etmiştir. Hatta Rus hükümeti tarafından bazen eksik olsa da tarikat edebiyatı bile basılmıştır. Nakşi Halidiyye yolunun şeyhlerinden Almalılı Mahmud Efendi zamanında bu irfani mektep dönemin zirvesini yaşamıştır. İnsanı değerlerin ve maneviyatın yaşatılması ön planda tutulan bu mektep yolunda, tasavvufi prensipler çerçevesinde insanların bir arada mutlu ve beraberlik içerisinde yaşamalarını göstermekteydi. Tüm Kafkasya boyu Kahetiya silsilesinden Girdiman çayına uzanan Kanık -Hefteran vadisi, tarihi geçmişten bu yana bir maneviyatın dirçelmiş olduğu beşiği sayılmıştır.²²⁸

²²⁸ A. Niyazov, a.g.e., s.27

3.5.1. Hacı Yunus Efendi Leleli (k.s)

Hacı Yunus Efendi Leleli X 1219'da (m.1805) Gakh kazasının Leleli köyünde doğdu. Köyünde büyümüş olan Yunus Efendi Leleli, tahsiline köyünde devam etmiştir. Dünyevî ilimlerde yüksek mertebelere kavuşan Yunus Efendi, mânevî ve bâtinî ilimlerde yükselmek, Allah'a yakınlık yolunda insanın lüzumlu bütün imkânlarını elde etmek için, mürşid-i kamile bağlanarak onun yanında çalıştı. Manevi yolla ilerlemesi için bir mürşide bağlandı ve Leleli Yunus Efendi kemale erdikten sonra Hacı İbrahim Bey'in el yazısıyla yazılmış bir izin yazısı ile şeyhin iznini aldı. Şeyh Halil Paşa'ya göre Yunus Efendi Leleli, icazetini Şeyh Yahya Bey'den almıştır. Hacı Yunus Efendi yurduna dönerek insanlara ilim ve ilim yolunda rehberlik etmeye başladı. Uzun süre çalışmalarına devam etti ve herhangi bir engelle karşılaşmadı. Derin ilmi ve şücaeti dikkat çekiciydi. Onun parlak yolunu takip etmek isteyen birçok insan vardı. Bunlardan biri de onun himayesinde yetişen meşhur Almalılı Mahmud²²⁹ Efendi'dir.²³⁰

905 yıl Peterburq senzurası ile neşredilmiş “Nakşibend Silsilesi” Şueyb Efendinin önderliğinde hazırlanmış tarihi belge mahiyeti taşıyan silsilenamedir. O silsile notunda açıklanıyor ki, Leleli Yunus Efendi Yahya Bəy Kurtkaşını devamacısı olarak verilmiş, İbrahim Efendi ve Halil Paşa kardeşleri de aynı zamanda babaları Hacı Yahya Efendi'den icazet almışlardır.

Leleli Yunus Efendi öz kemalâtını Yunus Efendi'nin yanında bitirdikten sonra Şeyhinin icazetini Hacı İbrahim Bey'in dest-i hatti ile yazılan icazetname ile almıştır. Şeyh Halil Paşa'nın söylediğine göre Yunus Efendi Leleli kendi icazetnamesini Şeyh Yahya Bey'den almıştır.²³¹ Hacı Yunus Efendi memleketine dönerek insanların hidayeti ve ilim-irfan yolunda irşad görevine başladı. O uzun zaman bu işinde devam

---

²²⁹ Herbir irfan mektebinin doğuş noktası her zaman kandil gibi ışık saçan maneviyat sahibi bir ziya kaynağıyla olmuştur. Kanık (Alazan) vadisi boyunca yayılmış Mahmudiyye tasavvuf hareketi her ne kadar Şirvandan doğan gelenekle başlasa da bölgede yayılarak geniş teveccüh görmesi medenî çevre gibi gelişmesi ve dirilişi büyük sufi alim Kutbu'z-Zaman Almalılı Mahmud Efendi (1809-1876) ile olmuştur. Bilindiği üzere İsmail Siraceddin Şirvani Kürdemiri ile Kafkasda (1817) genişlemiş Nakşibendilik Hamza Nigari ile Karabağ koluna, Has Muhammed Şirvani, Molla Muhammed Yaragi, Cemaleddin Kumugi, ve Şeyh Şamille Dağıstan koluna, Hacı Yahya bey Kurtkaşeni, Hacı Yunus Efendi Leleli, Mahmud Efendi Almalılı, Şeyh Ahmed Efendi Talalı, Celisullah Hacıyov Efendi ve en son Nasih Efendiye (v. 1996) kadar devam eden Car-Balaken kolu ile de üç kola ayrılmıştır. Bu koldan en geniş yayılan Almalılı Mahmud Efendi ile genişlemiş üçüncü yoldur. Diğer cihetten Almalılı Mahmud Efendi Hâcegan Mahmudiyye silsilesinin Bahaüddin Nakşibendden (k.s) sonra on sekizinci şeyhtir.

²³⁰ A. Niyazov, a.g.e., s. 50,51

²³¹ Şuay Efendi kendi eserinde de bundan bahs etmiştir. Bak: Bkını, a.g.e., s 522.

etti ve hiçbir sorunla karşılaşmadı. Onun derin ilmi cesareti çok dikkat çekici idi. Onun bu nurlu yolunun devamcısı olmak isteyenler çoktu. Bu şahıslardan biri onun terbiyesinde yetişmiş Almalılı Mahmud Efendi idi. Büyük himmet sahibi Hacı Yunus Efendi insanlar arasında da hürmetli, izzet ve şerefle karşılanıyordu. O, nurani çehreye ve iri yazılı vücuda sahipti. Adetlere karşı çok dikkatli idi. İbadetlere düşkün ve keramet sahibi idi.

Onun kerametlerinden biri kaynaklarda böyle belirtiliyor: Talebelerinden Almalılı Mahmud Efendi ve onun dostu Hacı Bayram Efendi daim üstadı ziyarete gider, onun feyzinden faydalanmak için onu çokça yad ederlerdi. O zamanlar Mahmud Efendi tütün kullanıyordu. Bir gün yine ustazı ziyarete giderken Kanıkh akarsuyu kenarına ulaşınca Mahmud Efendi tütünü bir yere saklar, abdest alır, ağzını yıkayarak mürşidin evine giderler. Hacı Bayram Efendi ise akarsuda yıkanır her zaman olduğu gibi tam yıkanarak (gusl) tertemiz olurdu. Bundan sonra onlar Hacı Yunus Efendi'nin yanına giderler. Uzun zaman devam eden bu durumda üstadın yanına gelip giderler.

Bir gün ziyaret esnasında Hacı Bayram dedi:

- Ey Şeyh efendi hazretleri! Kardeşimiz Molla Mahmud tütün kullanıyor. Tütünü terk etmek istemesine rağmen bunu beceremiyor. Yunus Efendi ona böyle cevap verdi:

-Ey oğlum Hacı Bayram! Molla Mahmut fazilet ve ülvîyyet sahibidir. Bu yüceliği dolayısıyla onun öyle bir makamı var ki, biz onun makamını görmüyoruz. Ona hürmet et! İzin ver o hali üzere kalsın! Hakikat budur ki, o zahiren benim terbiyemde olsa da batinen biz onun terbiyesindeyiz. Yunus Efendi'nin hayat arkadaşı (zevcesi) aynı zamanda zahide bir hanım idi. O, efendinin her işine özen verirdi. Yiyecek ve içeceklerinin son derece temiz olmasına özen gösterirdi ki, tarikat ve tasavvuf terbiyesinde yüksek makamlara ulaşmasında da bunun büyük etkisi (önemi) vardır. Hacı Yunus Efendi (rahimehullah) hicri 1277 yılında (miladi 1860) vefat etmiştir. Yunus Efendi Leleli öz köyünde Ganıh Nehri'nin kenarında faaliyet gösterdiği caminin yakınlığında defnedilmiştir. Sovyet zamanında itaatkar ve zorba bir memur tarafından cami darmadağın edilmiştir. Tahtaları kullanılmak için komşu köye gönderilmiş, çardaktan aldıkları kitaplardansa caminin bahçesinde ateş yakmışlar. Maneviyat abideleri yetiştiren bu ulu mabet bir bakıma İrevan'da düşman

eline geçen camilerin akıbetini yaşamıştır. Efendinin torunlarından Yunus hocanın verdiği bilgilere göre o devre ait külli miktarda edebiyat kasten insanların gözü önünde yok edilmiştir. Şu anda caminin temelleri ve mihrabından geriye kalan çok az bir kısımdır.²³²

Evliyanın mezarına değinecek olursak sade yapılmış türbeden ibarettir. Fakat türbede göze çarpan sarmal şekilli yapının türbeye kazandırdığı kadim sanatsal tarz büyük manalar barındırıyor.

3.5.2. Alibey bin Nurmammed bin Aliabadi

Yaşayan önemli şahsiyetlerden bahsederken dönemin alimlerinden biri olan Alibey bin Nurmammed bin Aliabadi'den bahsetmektedir. Dönemin medreselerinden okutulan eserlerde onun yazmış olduğu (‘‘الرسالة/er-Risale’’) ²³³ eserinin de bulunduğunu söylemektedir.²³⁴

3.5.3. Hacı Gülmammed Efendi Mosuli

Ahmed Efendi'nin²³⁵ yetirmesi olan Hacı Gülmammed Efendi ise Mosul'da dünyaya gözlerini açmıştı. Kendisi Osmanlı muhaciri bir aileye mensuptu. Gülmammed Efendi halk arasında daha çok irşat faaliyetleriyle meşhur olmuştur. Bu sebepten o devrin alimleri onu ‘‘cami ve minberlerin zineti’’ anlamında ‘‘zeynu'l-minberi ve'l-mesacid’’ adıyla vasfetmişler.²³⁶ Çarlık Rusya'sı döneminde malesef diğer İslam alimleri gibi o da Bakü hapishanelerinin birine sürgün olarak gönderilmiştir. Ruslar kendisini almak için geldiklerinde manen haber alıyor ve yola çıkıp orduyu bekliyor ki, başkalarını korkutmasınlar. Kendisini almaya gelenler onu tanımadıkları için yolda görünce filancanın evi neresidir diye sormuşlar ve o da aradığınız adam benim. Alın götürün demiş. Onu alıp bayıl kasabasındaki hapishaneye götürmüşler ve vefatına kadar o hapisanede kalmış. Kabri de o

---

²³² A. Niyazov, a.g.e., s.52.

²³³ Bkz: ZKM KP – 6596.

²³⁴ A. Niyazov, a.g.e., s.135.

²³⁵ Nakşibendi Gücdıvani tarikat semasının güneşi, Halidi Mahmudiyye yolunun parlak yıldızı, son meşayihın şeyhi, müceddid Şeyh Hacı Ahmed Efendi bin Mustafa et-Talalı Nakşibendi halidiyye Mahmudiyye kolunun 35-ci halkasında olan maneviyat abidesidir. Ahmed Efendi (1839-1912) Carda dünyaya gelmiştir.

²³⁶ A. Niyazov, a.g.e., s.74.

bölgededir. Kendisinin faaliyet gösterdiği mescitte insanlar hala mevlitler geçirmektedir.

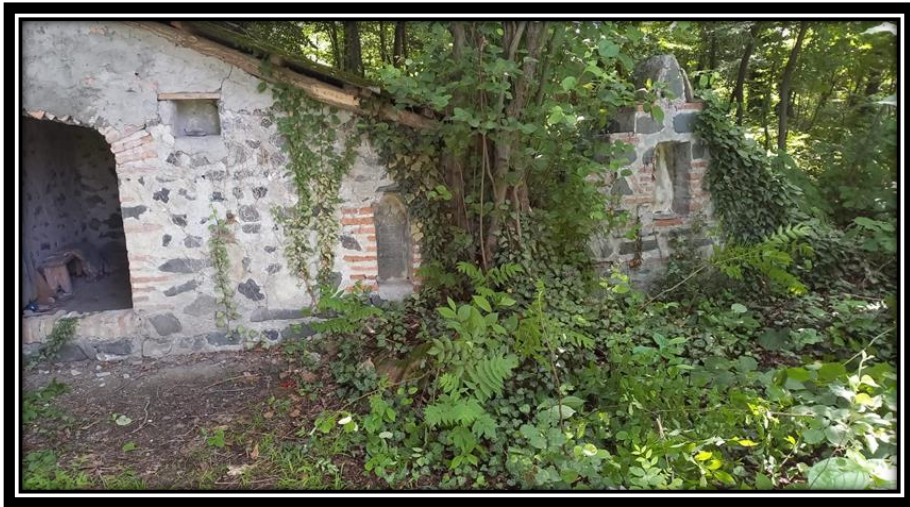
3.5.4. Hacı İrzabala Efendi (v. 1809)

Kendisi hakkında geniş bilgimiz olmasa da önemli şahsiyetlerden biri olduğunu biliyoruz. Kabri de Aliabad merkezi Cuma camisinin bahçesindedir.

Lakin ilmi ve irfani şahsiyetlerden olduğu bilinmektedir. Hem Caminin bahçesinde defnedilmesi hem de insanlar tarafından güzel anılması bu kanaati oluşturmaktadır.

3.5.5. Aliabadlı Hacı İrza Efendi

Malum 1927 senesinde şuan ki 2 numaralı devlet okulunun bulunduğu bahçesinde Rus askerleri tarafından din alimlerin idam edilme sırasında, kendisi dua ederek yanında bulunanlara da ellerini açmadan amin demeye çağırmıştır. Bu esnada keramet olarak kendisine atılan kurşun isabet etmemiş ve askerlerin arasından sıyrılarak oradan ayrılmıştır. Başka bir kerameti ise insanların anlatmış olduğu, İrza Efendinin bir müddet sonra Türkiye'ye gitmesi için köyünden ayrılmıştır. Sınırı geçmesi içinde Alazan (Kanık şimdiki Gürcistan ve Azerbaycan sınırı olan büyük nehir) nehrinin üzerinin üzerinden yürüyerek geçmesidir. Daha sonra kendi memleketi olan Aliabad Kasabasına dönmüş evinde vefat etmiştir. Kabri Aliabad kasabasının Kura köyünde bulunmaktadır.

Resim 5. Aliabadlı Hacı İrza Efendi Mezarı

3.5.6. Hacı Kurban Efendi

Yine rivayetlere göre bu bölgede yaşamış Büyük alimlerden olan Hacı Kurban Efendi idam için Aliabad'a getirildiği zaman kurşun atıldığı zaman yanında olan bir kişiyi de kolundan tutarak oradan yekselerek, Mosul'daki bir tepenin üstünde zuhur ediyor. Yanındaki adam beni aldı ve oraya götürdü sonra gitti diye anlatıyor. Kurban Efendi aynı zamanda Almalılı Mahmud Efendi'nin has talebesi olmuştur. Daha sonra Türkiye'ye göç etmiştir. Tüm bu hadiseler orda bulunan insanların göz önünde vuku bulmuştur. O dönemin şahitlerinden Göyerçin Nine ve Hürü Ninelerin anlatmış oldukları bu hadiseler gerçekten bu insanların Allah dostu büyük velilerden olduklarının ispatı olmuştur.

Ayrıca bu idam manzaraları karşısında orada bulunan insanların bazılarının korkudan bağı çatlayan, dili tutulan kimselerin olduğunu da anlatmaktadırlar. Bu hadiseden dili tutulduğu söylenen bir nine de vefatına kadar konuşamadı.²³⁷

3.5.7. Şahban Yüzbaşı

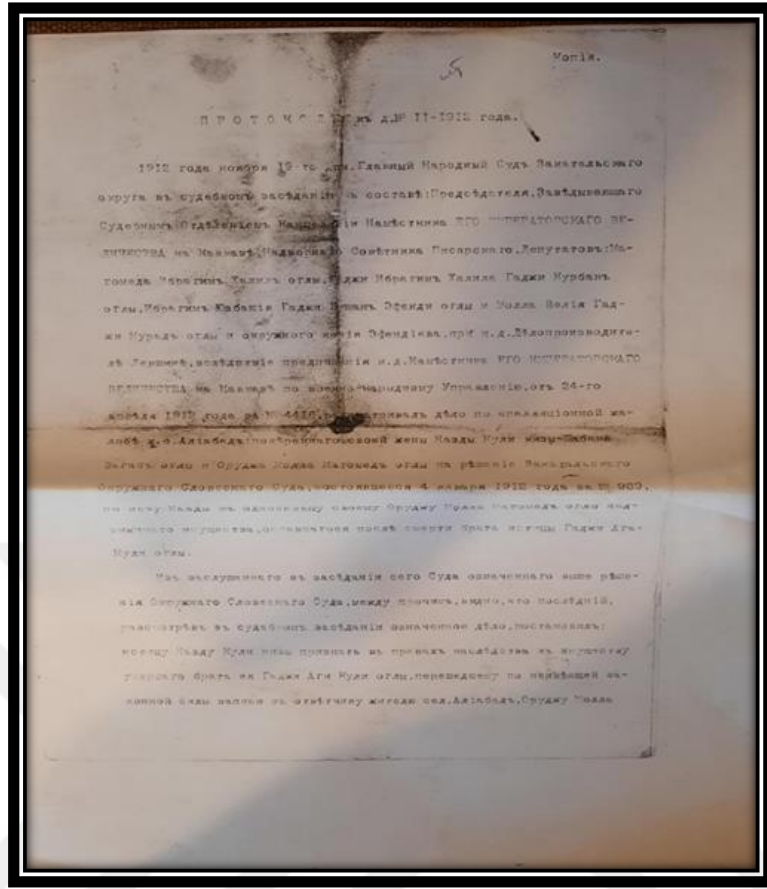
Aliabad köyün Mahalkazısı görevi yapan Şaban Yüzbaşı miladi 1943 yılında 135 yaşında vefat etmiştir.²³⁸ Köyün nikah ve dini vazifelerini icara eden önemli şahsiyetlerden birisi olmuştur. Yüzbaşı isminin taşıma sebebi de Osmanlı döneminde görev yapmış olmasıyla alakalıdır. Ay zamanda Çarlık Rusya'sı döneminde bölgede kadılık yaptığına dair resmi evraklar bulunmaktadır. 1912 senesine ait olan resmi evrakta, o dönemde miras meselesine ait ihtilaf konu üzerine şeriata uygun olarak hatta ayet ve hadislerle delil göstererek hukuki bir karar alarak, Moskova'nın baş katipliğinde lehine mahkeme kararını çıkartmıştır. Bu resmî belgeler Zakatala devlet arşivlerinde bulunmaktadır.²³⁹

---

²³⁷ 2013 tarihinde Göyerçin Ninenin anlatmış olduğu bu hadiseler şahsımız tarafından görüntü olarak kayda alınmıştır.

²³⁸ Ek 8

²³⁹ Ek 9

Resim 6. Mahkeme kararı çıkarılan evraktan bir nüsha

3.5.8. Molla Amrullah Vahabov

Babası Abdurrahman, Dedesi Vahab büyük dedeleri, yine Vahab, Vahabın babası Şeyh Sulxay, onun babası Vahab, Vahab'ın babası Abdurrahman'dır. 1931'de Aliabad'da doğdu. Küçük yaşlardan babaları gibi İslam'a manevi hayata aşık oldu ve genç yaşlardan dönemin büyük Mutasavvuf alimlerden Nasuh EfendiniN talebesi ve daha sonra en yakın iki müritlerden oldu. Müritlerinden ikincisi Gözbaraxlı Saxur Kurban Efendi olmuştur. O zaman zor şartlarına rağmen bir taraftan Sovetlerin din üzerindeki baskısı diğer taraftan geçim zorlukları altında hem aile fertlerinin geçimini sağlanması için çalışmış, diğer taraftan da yaşadığı köye uzak olan Muhah köyüne ilim tahsili için gidip gelmiştir. Hocası Nasuh Efendi'den dinlemiş olduğu tüm sohbetleri köye döndüğünde büyükten tutmuş en küçüğe kadar tüm aile fertlerini, konu komşu etrafta bulunan herkesi toplar hocasından dinlemiş olduğu sohbetleri anlatırmış. Böylelikle etrafta bulunan konu komşu ve tüm akrabaların

İslamla buluşmasına, Namaza Oruca başlamasına vesile olmuştur. Daha sonra birçok insanların hocası olan Nasuh Efendi'nin talebesi ve İhvanı olmasına vesile olmuştur. Amrullah dayının bir başka lakabı da Müezzîn olmuştur. Çünkü kasabada bulunan Caminin Sovyetler döneminden sonra ibadete açıldıktan sonra ilk olarak o caminin müezzini olmuş, otuz yıldan fazla ömrünün sonuna kadar hiçbir ücret almadan Allah rızası için hizmet yapmıştır. Aynı zamanda yapısı büyük olan bu caminin temizliğini de her zaman kendisi yapmıştır. Kuran'a olan aşkı onun Kuran'ı-Kerim'in çok kısa zamanda öğrenmesini sağlamıştır. Kendisini tahsili ve tedrisatı olmadan nasıl öğrendiğini sorulduğu zaman, dua derdi. "İhlâsla ve samimiyetle edilen dua geri çevrilmez, ben Allah'tan samimi ve ihlâsla Kur'anı istedim ve O da kapılarını açtı derdi." İhtiyarlanması sebebiyle gözün zayıflaması ve göz perdesi sayılan katarakt hastalığı nedeniyle görmesi çok zayıflamıştı. Ameliyat yapılması tavsiye olduğunda "Kur'an şifadır" diyerek o dönemlere Kur'an okumayı çok arttırmış ve bir müddet sonra hastalığın ortadan kalktığının şahidi olmuştuk. Genç yaşlarında bir gün tarladan öküz arabasıyla hayvanlara ot getirirken havanın kararması sebebiyle yolların henüz olmadığı bir dönemde arabanın tekeri derin çukura düşerek orada kalmıştır. Uzun çabalara rağmen arabasını çıkaramamış ve o esnada etrafı güneş gibi aydınlatan bir ışığın ortaya çıktığını görmüş ve kafasını yukarıya kaldırdığı zaman sanki uzanmış bir taraftan enli olarak gittikçe daralan insana benzeyen bir nurun olduğu görmüş. Söylediğine göre o kadar etraf o kadar aydınlandı ki, yere iğne düşse gözükürdü derdi. Bir müddet orada dayandıktan sonra süratli bir şekilde kaybolup gitmiştir. Kendisi de öküzü arabadan açarak eve gelmiş ve bu hadiseyi hocasına anlattığı zaman, o da. "O gelen sana yardıma gelmiştir. O esnada arabaya sadece dokunsaydın kendilinden çıkacaktır" diye izah eder. Bu hadiseyi son zamanlar malum Havaricler ve Vehhabiler ortaya çıktığı arafede ilk karşı çıktıkları konular Evliyalar, keramet ve Veli olan kulların insanlar yardım etmesi konulara karşı olmaları olmuştu. Bizler ve birçok insan bu konuda şüphelere kapıldığı için bu konular gündeme gelmiştir. Tasavvufi geleneği olan perşembe (Cuma akşamları dedikleri) gecelerde Salâvat meclislerini kendi evinde yapar iki yüzden fazla insanı bir araya getirerek her hafta bu geleneği devam ettirmiştir. Bu mecliste İslam'ın tebliği yapılır dualar zikirler ve salâvatlara devam ederdi. Daha sonra tüm orada bulunanlara yemek ikramı yapılırdı. Aynı evi komşu illerden ilim tahsil etmeleri için

uzak illerden gelen talebeler için yatılı medrese olarak hizmete vermiş ilim öğrenmeleri için yurt olarak kullanmıştır. Daha sonra kendisinin ve bazı köy aksakallarından olan Seyfullah dayı, Nebi dayı, İslam dayı ve Abdurahman dayıların Devlete yapmış oldukları talep üzere açılan Aliabad İslam Medresesinin açılmasıyla orda bulunan öğrenciler bu medreseye yerleşmiştir. Önceki yıllarda Aliabad İslam Medresesinde görev yapmış hocalardan Adem Şahin Hocamızın Amrullah dayı hakkında İrfan dergisinde şu şekilde anlatmaktadır. Amrullah dayı genç yaşlarında islamı yaşamak için çok gayret edermiş ve “ya rabbi, İslam’ı yaşamak ve Kuran’ı öğrenmek için kalbimi genişlet” diye dua edermiş. Daha küçükken ibadete başlayan Amrullah dayı o, dönemi şöyle anlatmıştır. “Allah’a çok şükür, 5 yaşında namaza başladım. Oruç tutmaya da çocuk yaşlarımda başladım. Çok zor dönemler yaşadık, ama elimizin emeğiyle geçimimizi sağladık. Ekmek ve yiyecek için Gürcistan’a bile gittik. Asla dini etiketden ayrılmadık., helal kazandık, helal yedik . Evimize haram lokma girmedi.”²⁴⁰

Amrullah Dayının önemli özelliklerden bazıları, Furkan süresinde bahs olunan (İbadurrahman) Rahmanın has kullarının özelliklerine sahip olmasıydı. Şöyleki, yürüdüğü zaman dim dik ve her zaman önüne bakarak yürürdü. Sağına soluna bakmaz birisi selam verdiğini zaman döner selam alırdı.

Ayette de: وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا

- Rahmân'ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, "selâm!" der (geçer)ler.²⁴¹ diye buyrulmaktadır.

Bazen yakın akrabaları “ Amrullah dayı yolda bize bakmadı tanımadı gibi” ifadelerle hoş iltifatı ederdilerdi.

İkinci bir özelliği teheccüt namzı asla kaçırmaz ve geceleri ibadetle geçirmesiydi.

Yine ayeyi kerimede: وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا

- Onlar, Rabblerine secde ederek ve kıyamda durarak geceleyenlerdir.²⁴²

diye buyrulmaktadır. Gündüzünde ailesinin keçimini karşılamak için köy işleriyle meşgul olurdu.

²⁴⁰ Adem Şahin, İrfan Dergisi. Yıl, 2014,say.87, s.14

²⁴¹ Furkan,63.

²⁴² Furkan,64

Ticari ve resmi bir geliri olmamasına rağmen büyük bir ailenin geçimini sağlardı. Aynı zamanda evinde her zaman kalabalık misafirler bulunur ve herkesede ikram yapılırdı. Sebebi ise ayette de bahs olunan israf etmeden ayarlı bir harcama özelliğine sahip olması. Ma ve mevki sahibi olmadan zengin bir insandı.

وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا

- Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır.²⁴³

Her zaman dili duayla döner, herkese duayla mukabele ederdi. Ayrıca evlataları ve torunlarının salih zümrelerden olması için sürekli dua ederdi.

وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا

- Onlar, "Ey Rabbimiz! Eşlerimizi ve çocuklarımızı bize göz aydınlığı kıl ve bizi Allah'a karşı gelmekten sakınanlara önder eyle" diyenlerdir.²⁴⁴

Yaşlı olmasına rağmen son dönemlere kadar hoparlör minarenin sonuna çıkarak ezan o şekilde verirdi. Sesi o kadar güçlü ve gür idi ki, Aliabad'ın her tarafına ulaşır hatta komşu köylerden duyulduğu söylenilirdi. Mesela Suvagil köyünden ezanı duyulurmuş. Bu köy Aliabad'a 5.km uzaklıkta yerleşmektedir.

Resim 7: Şahban Yüzbaşı

²⁴³ Furkan,67.

²⁴⁴ Furkan, 74.

3.5.9. Göyerçin Nine

Göyerçin Nine Amrullah dayının kızkardeşi olup 1927 senesinde Aliabad'da dünyaya gelmiştir. Kendisi hakkında insanlar tarafından söylenen ifadelerden Cennetlik insan İhlası biri olmasıdır. Kendisi de dönemin Mürşitlerinden olan Nasif Efendi'den daha sonra Şeyhlerinin vefatından sonra, Osman Nuri Topbaş Efendi'den ders almış hayatını takva içerisinde yaşayan birisi olmuştur. Zor zamanlarda insanların imanla imtihan olundu bir dönemde tüm zorluklara ve açlıklara rağmen ailesinin geçimini sağlaması için ayak yalın olarak komşu ülkeye bir günlük yol olan Gürcistan'a meyve ağaçları ve kuru meyve götürerek satarak karşılığında az miktarda burda temin ederek ailesini geçindirmiştir. Ama asla imanından inancından taviz vermemiştir. Çar Rusya'sının insanlara yapmış olduğu zulmün şahidi olmuş, ama inancından asla vaz geçmemiştir. Herkese karşı hoş görülü şefkatli her zaman dualı konuşurdu. Kardeşi Amrullah dayının vefatından sonra onunla olan rüyasını babama özel olarak anlattığında bizlerde duymuştuk. Şöyle ki, bazen teheccüt zamanında gelir beraber zikir yaptığımız olur ve hatta duvarlarda zikir yapıyor bunları babanız Amrullah dayının üstün dereceye sahip olduğunu anlatmak için söylüyorum derdi. Kohum akraba ziyaretlerini asla ihmat etmezdi. Gitmiş olduğu tüm yerlerde hep dua eder ve islamı anlatırdı.

Resim 8. Göyerçin Nine

3.5.10. Hürü Nine

Hürü nine de manevi hayat yaşayan irfan ehli bir ninedir. Okul bile okumamış olmasına rağmen özellikle dönemin ilim ehli ve irfanı hakkında ciddi malumat sahibidir. İhtiyarladığı döneminde altmış yetmiş yaşlarında Kuran'ı-Kerim'i okumayı öğrenen ve birçok ezbere sahip olan mübarek bir şahsiyet olup, her zaman dili zikir ve dualarla döner. Aynı zamanda kendisi de zor dönemlerde kocasını kaybetmesine rağmen evlatlarına helal lokma konusunda çok titiz davranmış, asla inancından taviz vermemiştir. Eski dönemde yaşamış birçok ilim ve irfan ehli hakkında çok değerli bilgilerinden bizde faydalanmış olduk.

Kafkasya'da yani Caru Balken dediğimiz bu bölgede başka bir tabirle Alazan vadisinde İslam'ın gelişyle özellikle Osmanlı döneminden İlim. İrfan ve maneviyat bakımından zirvelere yükselen bu memleket her zaman dikkat merkezinde olmuştur. Büyük mutasavvuf alimlerden Almalılı Mamut Efendi, Leleli Yunus Efendi, Kurban Efendi ve Nasif Efendiler gibi birçok ulemanın bereketi sayesinde bu topraklarda hiçbir zaman İslam'ın nuru sönmedi. Malum Çar Rusya'sı büyük bir İmparatorluğuna 200 sene boyunca direnmiş binlerce şehit vermiş ama dinlerinden vaz geçmemişler. Kafkasya kartalı olarak bilinen Şey Şamil'in başında bulunduğu 35 yıldan fazla Muridizm adı altında islam uğruna savaşmıştır. Bu savaşlarda İngilizler çok şehitler vermiştir. Ve bunlardan mezarı halen mevcut olan ve bilinen kimseler var. Mesela iki nolu devlet okulun bahçesinde toplu mezarlar var.²⁴⁵ Aynı tip mezarlar üç nolu devlet okulun arka bahçesinde de mevcuttur. Aynı şekilde bu şekilde birçok mezar bulunmaktadır. Ve söylenene göre buralarda iki yüzden fazla din hadimi idam edilmiş.

Bu dönemin şahitlerinden Şahperi ninenin anlattığı üzere (d.1895, v.2015) Medreselerde ve evlerde bulunan İslami ilimlerle ilgili kitapları, hatta mushafları da yakarak imha etmişler. Fen ilimleri (coğrafya, kimya, astronomi) ile ilgili kitapları ise at arabalara doldurarak Rusya'ya götürmüşler. Günümüzde de Bölge alimlerinden olan meşhur mutasavvuf alimi olan Şuveyb Efendi'nin babası olan Molla İdris Baki'nin Astromiye ait olan bazı belgelerin Rusya arşivlerinde bulunmaktadır.²⁴⁶

---

²⁴⁵ Ek. 10

²⁴⁶ Ek. 11

3.6. İngiloylarda Bazı Dini Gelenekler

Bölge halkına has bazı dini geleneklerden zikir, mevlit ve salavat meclisleri gibi birçok güzel adetler bulunmaktadır. Bu gelenekler İngiloy halkı tarafından günümüzde de devam etmektedir.

3.6.1. Zikir Meclisleri

İngiloylar ve bölge halkı arasında yaygın olan dini merasimlerden biri zikir meclisleridir. İlim ve takvada en üstün olanların meclise rehberlik etmesi meclisin adabındandı. Bundan dolayı da meclise genelde şeyh ve alim seviyesi olan Efendiler rehberlik ederdi. Kadınlar da kendi aralarında bu kanunlara dikkat ederlerdi. Meclis imamın müşaitinde kelime-i şehadet, estegfirullah, salavat ve la ilahe illallah zikirlerinden oluşuyordu. Bunların her biri sayıyla çekilir, ancak la ilahe illallah zikriyse genellikle 70 bin defa olurdu.

Özellikle kaydetmemiz lazım ki meclislere akın edenlerin kalbi Kuran ruhunu yaşamanın sevinciyle çarpıyordu. Çünkü “Allah’ı çokça zikredin ve onu sabah akşamının”²⁴⁷ gibi ayetler bir bakıma Müslümanların günlük hayatında kendi yansımaları bulmuş olurdu. Nasıl ki sufi hayat tarzında günlük ibadetlerin bir parçası olan zikir ve virdler nafile ibadet gibi yerine getiriliyordu. Halk nezdinde gelenek halinde devam eden bu meclislere büyük önem veriyorlardı. Cuma akşamları, mübarek geceler, yas yerleri ve özel günlerde meclisler kurulur, hep birlikte zikredilir ve sonunda dua edilirdi. İbadet ruhu kazanmış bu adet bazen insanlar arasında vakit namazının ardından tekbaşına yapılır, zikirsiz tamamlanmış namazı noksan bilirlerdi.

Geçmişten bu güne bölgenin manevi hayatında zikir meclislerine gösterilen bu teveccüh ve önem dine verilen değere bağlıdır. Çünkü dinin kaynakları olan Kuran ve sünnete zikir en büyük ibadet olarak bildiriliyor.²⁴⁸

3.6.2. Salavat Meclisleri

Manevi hayatı ziynetlendiren adetlerden biri de geleneksel salavat meclisleridir. Halk arasında Hz. Peygambere ﷺ sevgi ve sadakatin bir sembolü haline gelmiş bu gelenek sosyal hayatı manevi olarak güçlendiren mahiyet taşımaktadır.

²⁴⁷ Ahzab, 33/ 41; İnsan 76/25.

²⁴⁸ “Allahı zikr etmek, şübhesiz ki, (sevap itibarıyla diğer bütün ibadetlerden) daha büyüktür” (Ankebut 29/45.)

Salavat peygamberi ﷺ övmek, ona salatu selam okumak ve ona karşı beslenen hürmet, muhabbet ve vefanın dile getirilmesiyle yapılan zikir türüdür.

Salavat meclisleri diğer zikirlerde olduğu gibi toplu ve cemaat halinde yapılıyor. Genelde Cuma akşamları ve Pazar gecesi olmakla haftada iki gün yapılır. Bazı camilerde Cuma namazının ardından da yapılıyordu. İlim ve takva ehli bir Efendi'nin rehberliğinde imam önce euzubesmele çekerek salavat ayetini (Şüphesiz Allah ve melekleri peygambere salat ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de Ona salat edin, selam edin.)²⁴⁹ okur, ardından

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَسَلَّمَ

“Allahumme sallı ala seyyidina Muhammedin ve ala ali seyyidina Muhammedin ve sellim” salavatına cemaat de katılır ve hep birlikte 100 defa zikir edilir. Sonunda imam “Salli ya rabbi ala cami'i-lenbiya ve'l-murselin ve ale'l-meleiketi ve'l-mukarrabin ve'l-hamdu lillahi rabbi'l-alemin amin” diyerek hep birlikte dua edilir.

3.6.3. “Kehf Cüzü” Geleneği

Bölgede, aynı zamanda İngilizlerin bulunduğu alanda da devam eden “Kehf cüzü” geleneği hem bölgeye mahsus hem de geçmişten bugüne devam eden bir gelenektir. Bu gelenek Kuran'ı Kerim'den Kehf suresinin müstakil cüzler şeklinde yazılarak belirli vakitlerde ibadet niyetiyle okumaktan ibarettir.

Peygamber efendimizden ﷺ sabit olan²⁵⁰ Cuma günü kehf okuma geleneği dua, sevap elde etmek, zamanenin şerrinden korunmak, kıyametin fitnesinden korunmak, deccalin şerrinden korunmak vb niyyetlerle okunuyor. Kehf suresini mütakil cüzler halinde okumak ise bölge halkına mahsus bir uygulamadır.

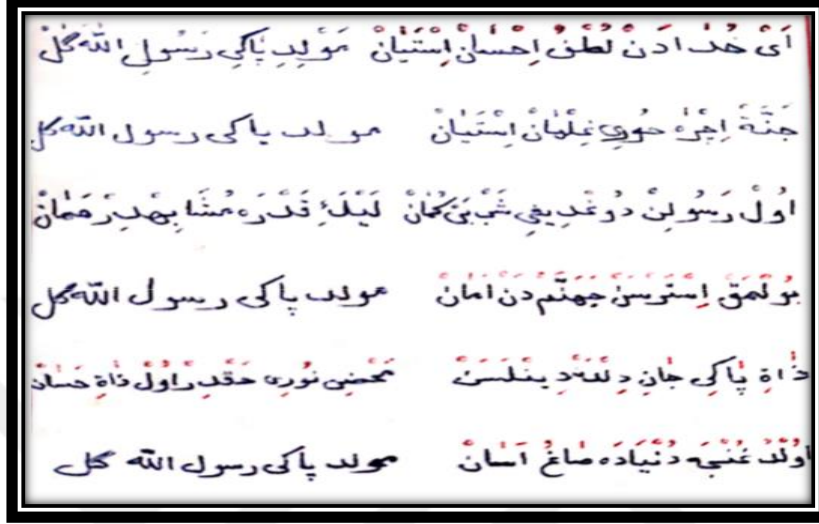
3.6.4. “Mevlüt” Geleneği

İslam âleminde olduğu gibi bu bölgede de mevlüt geleneğinin özel bir yeri vardır. Bilindiği üzere geçmişten bugüne her hicri yılın rebiul evvel ve miladi yılın nisan ayında hz. Peygamberin ﷺ dünyaya gelişi ve dünyayı şerefliendirmesiyle bağlı “mevlüt” meclisleri oluşturuluyor. Nübüvvet, risalet ve O'nun ﷺ hayatına adanmış

²⁴⁹ Ahzab, 33/56.

²⁵⁰ Müslim, Misafirun, 257; Ahmed ibn Hanbel, Müsned, VI/446; Beyhaki, Sünen, 3/249.

kaside mersiye ve methiyeler okunuyor, salavatlar çekilerek dualar yapılıyor. Günümüzde de bu adetlere devam eden İngiloylar kendilerine mahsus bir şekilde askerliye giderken, askerlikten dönerken ve yeni eve taşındıklarında da mevlüt okuturlar. Mevlüt okuyanlar genelde köyün aksakallı dindarlarından olur. Ve mevlutlar eski Türkçeyle yani Osmanlıcayla okunur.

Resim 9. Okunan Mevlid-i Şeriften bir parça

3.6.5. “Bayram” Geleneği

İngiloyların kutladıkları en önemli bayramlar Ramazan ve Kurban bayramlarıdır. Bayram namazı erkeklerin katılımıyla kılınıyor. Bayram namazında camının içi ve dışı dolup taşıyor. O kadar ki normal zamanda namaz kılmayanlar bile o gün bayram namazına katılıyorlar. Namazdan sonra bayramlaşmalar başlar ve büyük küçük herkes birbiriyle bayramlaşır. Akraba konukomşu ziyaretleri yapılır. Çocuklar kapı kapı gezip hem bayramlaşır hem de bayram payı hediye alırlar.

Kurban Bayramı’nda da herkes bayramdan sonra kurbanlarını keser ve bir kısmını dağıttıktan sonra diğer kısmını da ev halkına ikram ederler.

3.6.6. “Bahar Bayramı” Geleneği.

Bu iki bayramın dışında bir de bahar bayramı olarak kutladıkları bir bayram da var. Bu bayram mart ayında oluyor. Erkek kadın genç yaşlı her biri ayrılıkta toplanıp gün boyu eğleniyorlar. Günün sonunda da herkes kendi evine dönüyor.

Ayrıca bu bayrama mahsus gelenek olarak İngiloylara mahsus Gorgod²⁵¹ yemeği pişiriliyor. Bu yemek aynı zamanda Mevritlerde ve sadaka dediğimiz meclislerde de pişirilmektedir.

---

²⁵¹ İngiloylara has yemektir. Buğday yarmasından hazırlanır. Yemeđin pişmesi bir gün boyu devam ediyor. Terkibi; buğda yarması, ceviz tanesi, baharat ve baş-ayak dediğimiz hayvanın kelle paçasından ibarettir.

4. SONUÇ

Netice itibariyle tezimizde İngiloyları etnik kökenleri, konuşma dilleri, İslam'dan önceki dinleri ve İslamlaşma süreçleri açısından ele aldık. Ve son dönemde Rusların bölge üzerindeki politikasını izah edip, ortaya atılan iddiaları tarihi kaynaklar ve kalıntılar çerçevesinde değerlendirdik. Şöyle ki, İngiloylar çok eski tarihi kaynaklarda da bağımsız halk olarak İngiloy diye geçmektedir. Son dönemdeki bazı iddialar ve esassız ilişkilendirmelere dayanarak onların Gürcü olduğunu söylemek tutarlı ve ispat edilebilir bir iddia değildir.

İngiloyların dilleri Ziya Bünyadov'un da bildirdiği gibi Albanlardan beridir Türkçe olmuştur. Son dönemde Rusya'nın Gürcüleştirme politikasından etkilenecek Gürcü diline yakın bir dil kullanmış olmaları onların Gürcü oldukları ve dillerinin de Gürcüce olduğunu göstermez. Zira günümüzde vaktiyle Gürcü diline yakınlığı ile bilinen İngiloyca'yı konuşan köylerin çoğu artık Azerbaycan Türkçesini konuşuyorlar. Ve İngiloycanın kendi dâhilinde bile hiç azımsanmayacak derecede Türk, Arap ve Fars kökenli kelimeler mevcuttur. Dolayısıyla bu dil Gürcü, Türk, Arap ve Fars dillerinin etkisiyle oluşmuştur. Bu da kendiliğinden dilin hâkim gücün tesiriyle bir takım değişikliklere uğramasının doğal olduğunun bir göstergesidir.

İngiloyların dini inançları İslam'la tanışmadan önce diğer Alban halkları gibi Hristiyanlıktı. İslam'ın hilafet döneminde İslam'la tanışıyor ve Müslüman oluyorlar. Tarih boyunca bu inançlarını koruyor ve buna karşı yürütülen politikalara şiddetle direniyorlar. Bunun bariz numunesi Osmanlı ve Safevilerin güçlerinin zayıflayıp etkilerini kaybetmeye başladıkları zamanlarda Rusların Gürcüleştirme ve Hristiyanlaştırma politikasına karşı tavırlarıdır. İngiloylar özellikle hedef alınmış ve kendilerine İslam'a ve İcmalarına bağlılıklarını terk etmeleri telkin edilerek bazı imtiyazlar sağlanmıştır. Ve ayrıca baskılar uygulanmıştır. Bu uygulamaların bazılarını tezimizde gerekli yerlerde anlattık. İngiloylar bütün bunlara rağmen dinlerinden ve millî kimliklerinden dönmemiş, canları pahasına değerlerini korumak için direnmişlerdir.

İngiloyların tarih boyunca yaşadıkları bölgelerde mevcut olan gerek günümüze ulaşmış gerekse sadece harabesi kalmış ve gerekse de tarihi kaynaklarda zikri geçen cami, medrese, kabir ve yazılı eser gibi anıtlar da onların eskiden beri Müslüman olduğunun göstergesidir. Ayrıca Albanlardan kalma anıtlar ve Çarlık

Rusya'sının kendi Hristiyanlaştırma politikasının bir parçası olarak yaptırdığı kiliselerin haricinde Hristiyan olmalarına işaret eden neredeyse hiçbir kalıntı yoktur. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi İngilizler Albanlar zamanında Hristiyan olmuşlar fakat İslam geldikten sonra da Müslümanlığı benimsemişlerdir. Çarlık Rusya'sı zamanında ise ister Kilise gibi mabetler olsun isterse de farklı Hristiyanlıkla alakadar uygulamalar olsun hepsi bölgeyi Hristiyanlaştırma çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Buna rağmen tam anlamıyla başarılı olamamış ve İngilizler dinî ve kültürel kimliklerini bütün baskılara rağmen bugüne kadar korumayı başarmışlardır.

KAYNAKÇA

Adem Şahin, İfran Dergisi. Yıl, 2014,say.87

Ahmedov, Hikmet. “XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan`da Ruslar`ın Yerleştirilmesine Dair”, Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Azerbacyanşünaslık İlmi Tahkikat Merkezi, Sayı 4, Bakü 2009.

Afandiyev, Nizami. “Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hıristiyanlık Serüveni”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 22, ss. 197-216, Şırnak. 2019.

Akifoğlu, Arif. “Yol”, Erişim Tarihi: 14 Mart 2019.

Ali İpek, İlk İslami dönem Müslüman-Ermeni ilişkileri, Türk dünyası araştırmaları (sayı.135, aralık 2001,

A. Memmedli, Azerbaycan`ın Kuzeybatı Bölgesinin Tarihî Âbideleri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, A. Bakühanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü, 2015

Alışov, Natig. “Kafkas Albanyası`ın Hıristiyan Âbidelerinin Tahkiki Azerbaycan Tarihçiliğinde”, Tarih ve Onun Problemleri Dergisi, Yıl 1, Sayı 2, Bakü 2009.

Aliyev, Şirinbey ve diğ.. Kuzey Batı Azerbaycan Tarihi, Şerk- Kerb Yayınları, Bakü 2011.

Aliyev, Şirinbey. “Azerbaycan`ın Kadim ve Bağımsız Etnosu-İngiloylar”, unikal.org (Ziyaret Tarihi: 01.07.2020)

_____. “Çarlık Rusya Devleti`nin Kuzey Azerbaycan`da Müstemlekeçi Siyasetinde İngiloylar`ı Hıristiyanlaştırma Cehtleri”, Bakü Üniversitesinin Haberleri, Sayı 2, ss. 88-95, Bakü 2000.

_____. İngiloylar, Tarihî Etnografik Tahkikat, Yayımlanmamış Doktora tezi, Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Bakü, 2001.

_____. Kuzey Batı Azerbaycan: İngiloylar, Tahsil Yayınları, Bakü 2007.

_____. Kuzey Batı Azerbaycan`da İslâm”, Azerbacyanşünaslığın Aktuel Problemleri II Uluslararası İlmi Konferansı Bildirisi, ss. 309-315, Bakü, 2011.

Aliyeva, İrade. “Çarlık Rusyası`nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngiloylar”, AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası, C. XXXIII., ss. 293-304, Bakü, 2010.

_____. “Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti”, AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası, C. XXXII., ss.92-98, Bakü, 2010.

- _____. “Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycanla ilgili İşgalçı Pılanları ve İngiloylar”, AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası, C. XXXVIII., ss. 79-83, Bakü, 2011.
- _____. “İngiloylar'ın Çarlık Rusyası'nın Ortodokslaştırma Siyasetine Karşı Direnişi”, AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası, C. XX., ss.131-136, 2007.
- _____. Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Dinî Siyaseti ve İngiloylar, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AMEA A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü, 2014.
- Aliyeva, Yakut. “Azerbaycan'da Hristiyanlık”, Dövlət və Din Mecmuası, Ocak 2009.
- Aliyev, İğrar. Azerbaycan Tarihi, C. I., Elm Neşriyatı, Bakü, 2007.
- Alizade, Anar. Azerbaycan'da Hristiyanlık Geçmişten Bugüne, Elm ve Tehsil Yayınları, Bakü, 2016.
- Aydın, Mehmet. Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. “Safevî Hükümdarı Şah Abbas'ın Dinî Siyaseti”, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Yıl 3, Sayı 6, ss.1329-1337, Türkiye, 2011.
- Azerbaycan Devlet Statistik Komitesi Raporu, Azerbaycan Regionları, Bakü, 2003.
- Bakini, Şuayb ibn İdris. Tabakatul-Hacekanun-Nkşibendiyye ve Sadatul-Meşayihil-Halidiyyel-Mahmudiyye, Darun-Numan Lil-Ulum neşriyyatı, Demeşk, 1996.
- Bagrationi, Vahuşti. Geografiya Gruzi, Tiflis, 1904.
- _____. İstoriya Sarstva Kruzinskovo, Tiflis, 1976.
- Beridze, Marina. Lordkipanidze, Liana. Nadaraia, David. “Dialect Dictionaries in the Georgian Dialect Corpus”, “10. Logic, Language, And Computation” Uluslararası Sempozyumu, ss.82-96, Tiflis, 23-27 Eylül 2013.
- B. G. Aliyev ve K. Umarhanov, İstoriçeskiy Geografiya Dagistana XVII. Naç. XIX. v. C, C.Mahaçkala 2001.
- Bünyadov, Teymur ve diğ.. Azerbaycan Etnografiyası, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü, C. I., Şerk- Kerb Yayınları, Bakü, 2007.
- Bünyadov, Ziya. Azerbaycan VII.-IX. yüzyıllarda, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1989.
- _____. Azerbaydjan v VII.-IX. veka, İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSRİ, Baku, 1965.

- _____. Dinler Tarikatlar Mezhepler, Şerk- Kerb Yayınevi, Bakü, 2007.
- Cavadov, Gəməşax Azərbaycan`ın Azsaylı Halkları ve Millî Azlıkları, Elm Yayınları, Bakü, 2000.
- Cavadova Z.E. Simal-karbi Azərbaycan (tarihi-demografik araşdırma). Bakü,1999; Şimal-karbi Azərbaycanın əhali tarixi ve tarixi demografiyası (XIX. əsrin evvəlləri-70-ci illəri). Bakü, 2002
- _____. “Azərbaycan`ın Azsaylı Etnosları XXI. yüzilyılın Başlarında” Azərbaycan Gazetesi, 18 Haziran 1998.
- Cavadova, Zərinə. “XIX. yüzilyılda Şəki- Zakatala Bölgesi Əhalisinin Etnik ve Demografik Yapısı”, AMEA Tarix Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası, C. XX., ss.50-54, 2007.
- Cevdet Paşa, Ahmed, Kırım ve Kafkas Tarixçesi, İstanbul 1307.
- Cihat Aydoğmuşoğlu,” Safevî Hükümdarı Şah Abbas`ın Dinî Siyaseti”, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume, Yılı 3, Sayı 6 Türkiye, 2011,
- _____. Kuzey Batı Azərbaycan: Tarixi, Demografik Təhqikat, Altay Neşriyatı, Bakü 1999.
- Dedeoğlu, Azad. Ahıska Bölgesinde Kıpçak Atabegler`in Tarixi (XIII.-XVI. yüzilyıllar arası), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya, 2018.
- E. Zamanov, Geçmişten Günümüze İngiloyların Dini ve Kültürel Yaşantısı
- Et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/923). Târîhu'l-Umemi ve'l-Mülûk, I.-XIII., Beyrut 1987.
- Emrullah Kızı, Bedircahan. “Gakh (Kah) ilinin Kürmük Kilisesi`nde Arkeoloji ve Etnografik Təhqikatlar Hakkında”, Devlet ve Din Mecmuası, Kasım-Aralık, ss.232-242, Bakü, 2009.
- Erol, İbrahim. “Azərbaycan`da Nakşibendilik”, Serkitap, 2020.
- Gaybullayev, Giyasəddin. Azərbaycan Türklerinin Təşəkkül Tarixi, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994.
- _____. Azərbaycanlıların Etnik Tarixinə Dair, İlim Neşriyatı, Bakü, 1994.
- _____. K Etnogenezu Azerbaydjansev, İzdatelstvo Elm, Bakü, 1991.
- _____. Toponimiya Azerbaydjana, İzdatelstvo Elm, Bakü, 1986.

Guliyeva, Semaye. Azərbaycan'da Yaşayan Azsaylı Halkların Adet ve Etenelerinin Tebliğinde Kütüphanelerin Rolü, Mirza Fatali Ahundov Adına Azərbaycan Millî Kütüphanesi Yayınları, Bakü, 2012.

Gültekin Necefli, Azərbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasi İlişkileri, Bakü, Nurlan Yayınları, 2002

Heyet. Azərbaycan Tarihi. Yedi ciltte, C. II., Bakü, 1998.

Hırhırov, Şamil. Balaken ili Dinî Âbideleri, Yayınlanmamış Lisans Tezi, BİÜ, Zakatala, 2011.

İ. Fonn Platto, Priroda i Lyudi Zakadlskogo Okrug, Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gorçah (SSKG), Tiflis, 1869, Bıp.4,

İbni-Kesir, El Bidaye ve`n-nihaye, Dar İhyau Turas,

İbn Havkal. X. yüzyılda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan, Şeşen. Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

İpek, Ali. “İlk İslâmî Dönem Müslüman-Ermeni İlişkileri”, Türk Dünyası Araştırmaları, sy. 135 (Aralık 2001), s. 133-143.

İsmayılov, Gündüz. Tolerantlık: Bildiklerimiz, Bilmediklerimiz, Nurlar Neşriyyatı, Bakü, 2014.

İsmayılov, Mahmud. Azərbaycan Tarihi (XIX. yüzyıl), C.IV., Elm Neşriyatı, Bakü, 2007.

İsmayılov, Mehman, Mahir Efendi. Kürmük Alban Mâbedi, Azərbaycan Medeniyetinin İncisi, Saral Poligrafiya Yayınları, Zakatala, 2014.

Kahayev Ali, Teracim-i Ulemai Dağıstan. Hızr. Hasan Orazayev ve Tuba İşınsu Durmuş. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Kalankatuklu, Moisey. Albanya Tarihi, Avrasiya Yayınları, Bakü, 2006.

_____. İstoriya Alban, İzdatelstvo Elm, Bakü, 1977.

Kartlis, Chobreva. İstoriya Gruzii, İzdatelstvo Artanudji, Tbilisi, 2008.

Kartlis, Tskhovreba. A History Of Georgia, Artanujı Publishing, Tbilisi, 2014.

Kerimov, Emil. “İngiloylar`ın Kültür ve Medeniyetimizde Genel ve Özel Yönlerinin Bazı Meselelerine Dair”, AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası, C. HH, ss. 33-36, Bakü, 2007.

Kırızoğlu, M.Fahrettin. Kars tarihi, İstanbul 1953

- Kırzioğlu, Fahrettin. “Osmanlıların Kafka-Elleri’ni Fethi (1451-1590), Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Letifova, Elvira. “İlisu Sultanlığı Kurulması, Arazisi ve Sınırları”, AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası, C. XX., ss. 92-101, Bakü, 2007.
- Mahmudov, Yakup. LATİFOVA, Elvira, MEMMEDOVA, Arzu, “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Kuzeybatı Azerbaycan’da Ortodokslastırma Siyaseti ve Ortodoks Kiliselerin Kurulması Tarihi”, AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası, C. XX., ss. 3-16, Bakü, 2007.
- Mahmudov, Yakup. “XIX. yüzyılda Kuzey Batı Azerbaycan’da Hristiyanlaştırma Siyaseti ve Ortodoks Kiliselerin Kurulması Tarihi”, Halk Gazetesi, 23 Eylül 2006.
- Mehmethesen Velili (Baharlı), Azerbaycan: Coğrafi, Tabii, Etnografik ve İktisadi Mûlahezat, Birinci Hükümet Yayınevi, Bakü, 1921
- Mehmetov, İsmayıl. Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.
- Memmedli, Kerem. “Borçalı Uğrunda Gızılbaş-Osmanlı Savaşları”, Şah İsmail Elmi Pratik Konferansın Materialları, Bakı, 2007.
- Memmedli, Akif. Azerbaycan’ın Kuzeybatı Bölgesinin Tarihî Âbideleri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü, 2015.
- M. Paşayeva, “Avar Halkı’nın Etnik Tarihi”, Millî Folklor Dergisi, Sayı 20, Bakü 2008
- _____. Balaken- Zakatala Bölgesi: Tarihi Etnografyası, Bakü, 2001.
- _____. Balaken Zakatala Bölgesinin Tarihine Dair, Oka Yayınları, Bakü, 2007.
- _____. Balaken; Uzak ve Yakın Tarih, Bakü, 1995.
- _____. Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair Legioner’in Şeref Kitabı, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü, 2004.
- _____. Kuzey Batı Azerbaycan, www. strategiya.az, (Ziyaret Tarihi: Temmuz, 2013)
- _____. Kuzey Batı Azerbaycan’ın Arkeolojisi ve Etnografyası, Bakü, 2008.
- _____. Mâbedler Diyarının Tarihi, Adiloğlu Yayınları, Bakü, 1999.

- _____. Tarihın Yaddaşı: Kırmızı Bataklıkta Yeşil Ruhlar, Sabah Yayınevi, Bakü, 1994.
- M. Akif, Elim ve Hayat Dergisi, Azərbaycan Milli Elimler Akademisi, No.1, yıl 2022
- Memmedov, Ceyhun. “Azərbaycan`da Tolerantlıq: Tarih ve Müasirlik”, Devlet ve Din Mecmuası, Kasım-Aralık, ss. 16-25, Bakü, 2016.
- Memmedov, Enver. “Çarlık Rusyası`nın Zakatala Dairesi`ndeki Müstemelekeci Siyasetinde Ermeni Faktörü”, AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası, C.HH, ss. 103-113, Bakü, 2007.
- _____. Kuzey Batı Azerbaycan Zakatala Dairesi, Adiloğlu Yayınları, Bakü, 2001.
- Memmedov, Tofik. Kafkasya Albanyası İlk Orta Çağlarda, Tahsil Yayınları, Bakü, 2006.
- Memmedova, Arzu. “Car Balaken Camaatlığı Kurulması, Arazisi ve Sınırları”, AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası, C. XX., ss. 161-176, Bakü, 2007.
- Mifeladze, Nugzar. “İngilos”, Encyclopedia of World Cultures: Rusia and Eurasia China, C. VI, G. K. Hall Publishing, ss. 149-150, New York, 1994.
- Mustafayev, Arif. Azərbaycan`ın Mâddi Medeniyet Tarihi, Bakü Universitesi Yayınları, Bakü, 2009.
- _____. İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü 2005.
- Mustafa, Reşad. “Tiflis Emirliği”, AMEA Tarih İnstitutu, Bakü 2019.
- Nusretoğlu, Telman. “Osmanlı Hariciyesi`nin Güney Kafkasya Raporları (1852-1914)”, Berikan yayınları, 2021.
- Gusan Askerov, Borçalı Bölgesi (VII-XX YÜZYILLAR). Yüksek Lisans Tezi, Bursa-2020
- Gümüş, Nebi. İlk Dönem Dönem İslam-Gürcü İlişkileri, Karadeniz Basın Yayın, Baskı 10, Rize 2007.
- Nesirli, Mehmet. Azərbaycan SSC Şeki- Zakatala Bölgesi Ahalisinin Yaşayış Evleri, Elm Neşriyyatı, Bakü, 1975.
- Niftiyev, Niyaz. Azərbaycan`da Birgeyaşayış ve Multukulturalizm, Bakü Uluslararası Multukulturalizm Merkezi, Bakü, 2015.
- Niyazov, XIX Asır Kafkasya Medreselerine Genel Bir Bakış Car-Balaken Örneyi-Trabzon İlahiyat Dergisi, 2015

Niyazov, Ahmet. XIX. yüzyıl Azərbaycan'ın Kuzey Batısında Dinî Hayat, İlim ve Medreseler, Nurlar Yayınevi, Bakü, 2016.

_____, Car-Balaken Sufi-Teriket Heyatında Ehl-i Beyt, (Azərbaycan ve Ehl-i Beyt İrsi, Mekaleler toplusu, Elm ve Tehsil) Bakı 2013.

_____, XIX yüzyıl Azərbaycan'ın Kuzey Batısında Dinî Hayat, İlim ve Medreseler, Nurlar Yayınevi, Bakü, 2016.

_____, XIX Asır Kafkasya Medreselerine Genel Bir Bakış Car-Balaken Örneği Trabzon İlahiya Dergisi, 2015

Oktay Efendiyev, Azərbaycan Tarihi XIII.-XVIII. Asırlar, Bakü, Elm Yayınları, 2007

Süleymanov, Nizami Memmed oğlu. Azərbaycan IX-XIII. asrın ilk yıllarında, Bakü.2020

Orucov, Hidayet. En Eski Devirden Bugüne Azərbaycan'da Din, İdrak Yayınları, Bakü, 2012.

Ömerova, Memleket. Azərbaycan'da Yaşayan Azsayılı Halkların Medeni İrsinin Öğrenilmesi ve Yaşatılmasında Azərbaycan Modeli, Zakatala İl Merkez Kütüphanesi, Zakatala, 2016.

Osman Efendi Sahuri, Tuhfetu-l Ehbabi-l Halidiyye, Timurhanşura 1914

PAŞAYEVA, Mehebbet, “Avar Halkının Etnik Tarihi”, Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, Yıl 20, Sayı 80, ss. 64-69, 2008.

Petruşevskiy İ. II. Caro-Belokanskue volnıke obşestva v pervoy treti XIX. v. Mahaçkala, 1993

R.A. Fadeyev, Saçineniya, Sankt Peterburk, 2005,

Rahmanzade, Şamil. Azərbaycan Gürcistan İlişkilerinde Arazi Meseleleri, Aspoligraf Yayınları, Bakü, 2008.

Sadikov, Mehmet. “İngiloylar'ın Kökeni Hakkında”, AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası, C. XX., ss.38-42, Bakü, 2007.

Sbornik Svedeniy o Kavkazkih Korsah, 2. baskı, Tiflis, 1869.

Strabon. Geografiya, İzdatelstvo Nauka. Moskova, 1964.

Süleymanova, Sevdə. “Albanya'nın Kuzeybatı Sınır Bölgesi Lpiniya-Ereti”, AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası, C. XX., ss. 56-59, Bakü, 2007.

Umudlu, Vidadi. Kuzey Azərbaycan'ın Çarlık Rusyası Tarafından İşgali ve Sömürgecilığe Karşı Mücadele, İlim Yayınları, Bakü, 2004.

Vasili Latışev, İzvestiya Drevnih Pisateley Greçeskih i latinskih o Skifi i Kavkaza, Sankt Peterburg, 1906

Vasili, Vladimiroviş Bortald, “Dagestan”, Coçineniya, T. I-IX. M. Derbent. 1963-1977

Velili, Mehmetesen (Baharlı). Azərbaycan: Coğrafi, Tabii, Etnografik ve İktisadi Mulahezat, (Osmanlıca), Birinci Hükümet Yayınevi, Bakü, 1921.

_____. Azərbaycan: Coğrafi, Tabii, Etnografik ve İktisadi Mulahezat, (Kırılce), Azərbaycan Devlet Yayınları, Bakü, 1993.

Yakuplu, Mahmud. Azərbaycan Tarihî İntibah Devri, Altay Dünyası Yayınları, Bakü, 1996.

Şabanoğlu, Mehmed. Talanın yastı yolu, Azərbaycan milli ensiklopediyası neşriyyatı, Bakı-2001

Kişisel Görüşme Kaynakları

Vahabov, Abdurrahman. 65 yaş, Kişisel görüşme, Aliabad Zakatala, Tarih: 10.10.2022.

Memmedli, Akif. 54 yaş, Tarihçi, Kişisel görüşme, Aliabad Zakatala, Tarih: 17.09.2022.

Memmedov, Darçın. 59 yaş, Aliabad kasaba imamı, Kişisel görüşme, Aliabad Zakatala, Tarih: 01.09.2022.

Hebilov, Elbrus. 48 yaş, Öğretmen, Kişisel görüşme, Tasmalı Kakh (Kah), Tarih: 010.2021.

Memmedov, Kamran. 44 yaş, Öğretmen, Kişisel görüşme, Aliabad, Zakatala, Tarih: 10.01.2019.

Paşanlı Hüseyin Efendi, 1960-lı yıllarda bölge cematine aktarmış olduğu bilgiler. Şahitlerden; Balahanov Seyfullah, Vahabov Amrullah ve başkalarıyla alınan bilgiler. Tarih 18.04.2015

Şabanov, Ramiz. 60 yaş, Tarihçi, Kişisel görüşme, Aliabad Zakatala, Tarih: 10.11.20120.

Balahanov, Seyfullah 79 yaş, Kasaba Aksakalı, Kişisel Görüşme, Aliabad Zakatala, Tarih: 25.10.2021.

Vahabov, Amrullah Cami müezzini, (Zakatala Nakşi tarikatının şeyhi Nasuh Efendinin has talebelerinden) yaş 84 Kişisel Görüşme, Aliabad Zakatala, Tarih: 21.10.2014.

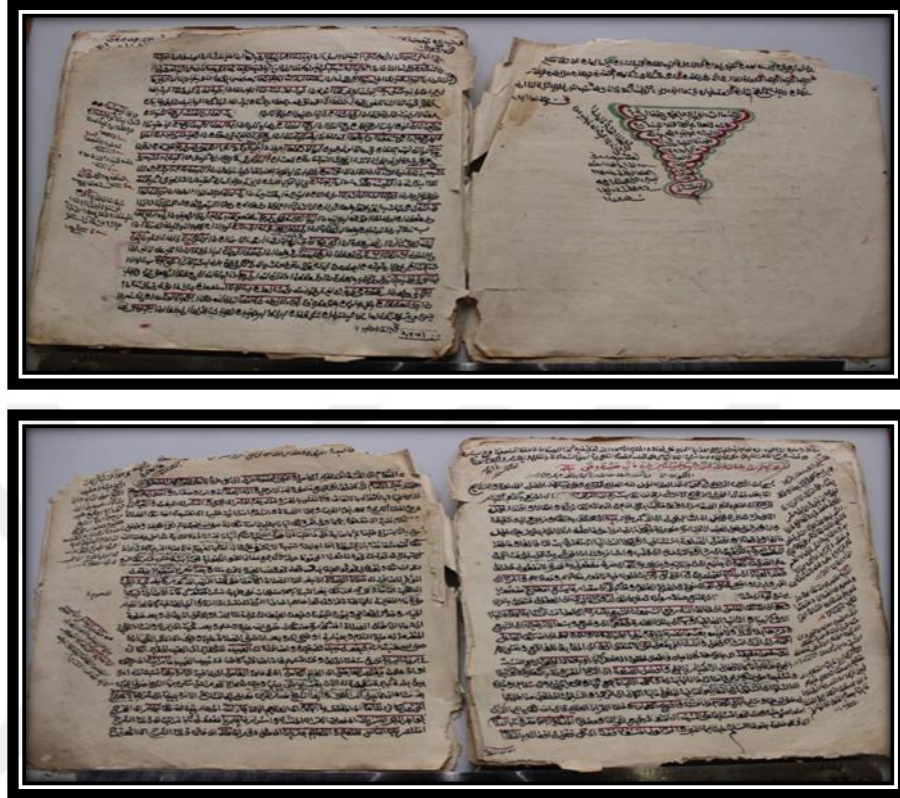
Vahabova, Göyerçin. yaş 85, Kişisel Görüşme, Aliabad Zakatala, Tarih: 10.03.2017.

Vahabova, Hürü Nine. yaş 87, Kişisel Görüşme, Aliabad Zakatala, Tarih: 09.11.2020.

EKLER

Ek-1.

Ek-2.

Eski dönemlerde İngiloylarda bel bağı olarak kullanılan, İmarati anlamına gelen kemer.

Ek-3.

Rusya döneminden öncesine ait şehir adları değiştirilmemiş şeklinde olan harita.

Ek-4.

Eski Pazardan (zeyek şehri) bulunun aralarında Hz. Ali'nin isminin de yazılı olduğu yüzükler.

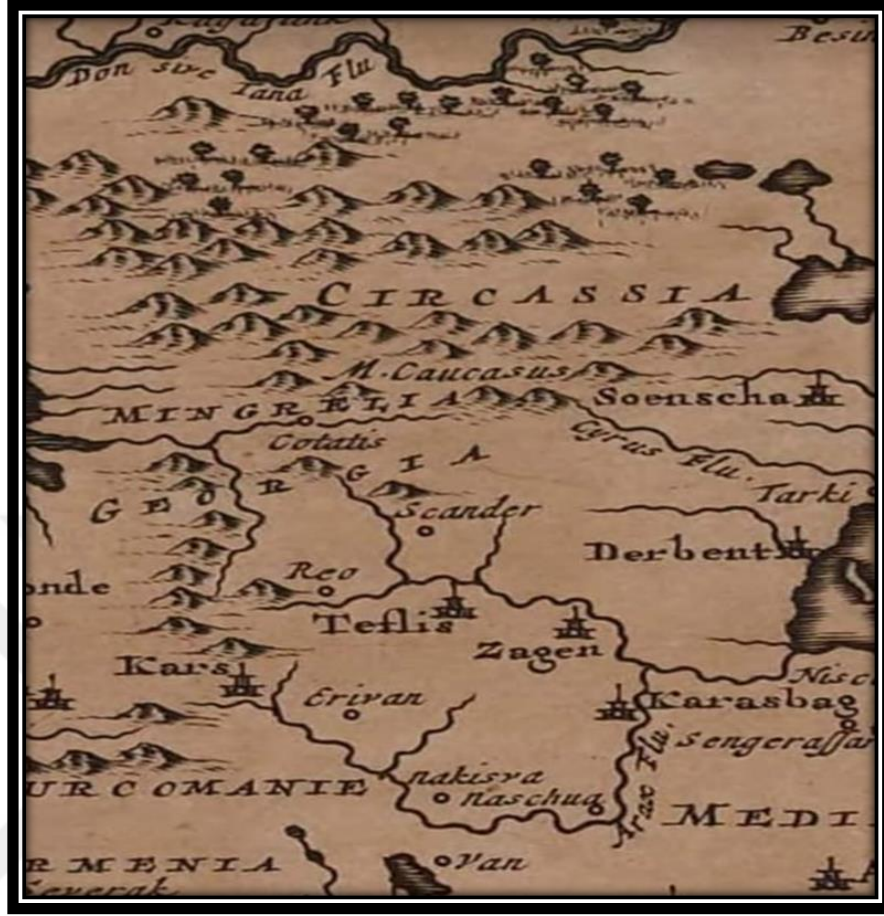
Ek-5.

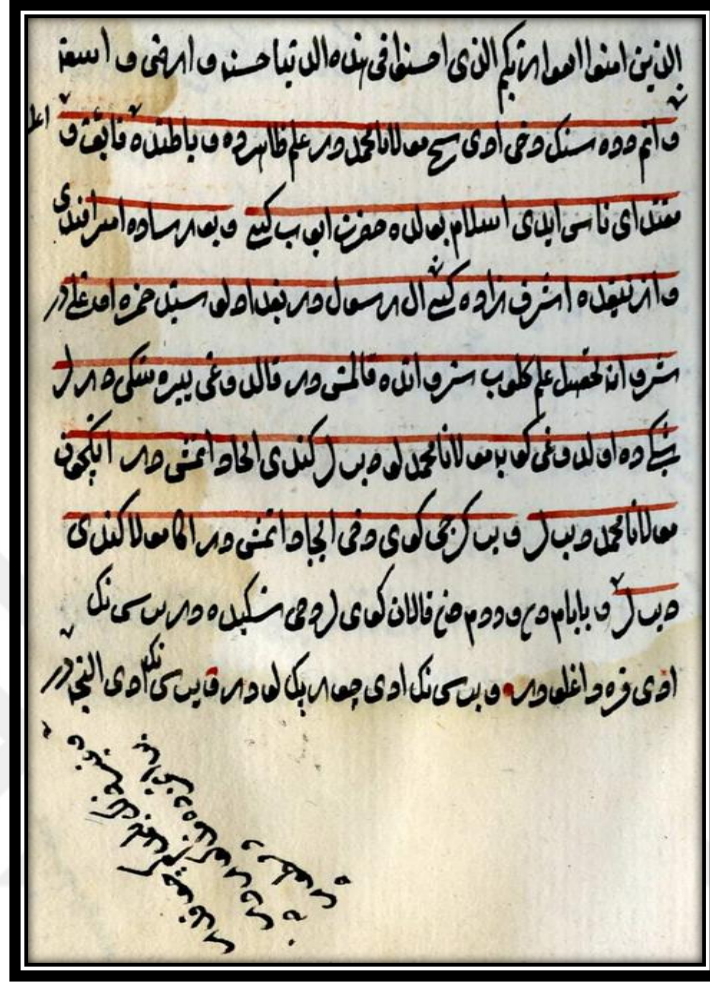
Zegem Kalesinin şuan ki görüntüsü

Ek-6.

Eski Pazar (Zegem şehri) dediğimiz yerin haritası

Anamın dedesinin adı şeyh mevlana Muhammet'tir. İlmi zahirde ve batında faik ve muktedayı (insanların tabi olduğu birisi) idi. İstanbul'da Hz. Eyyub gibi, Bursa'da Emir Efendi ve İznik'te Eşrefzade gibi Ali-Rasuldur. (Peygamber soyundandır). Bağdatlı Seyyid Hamza oğludur. Şirvana tahsil-i ilme gelib Şirvanda kalmıştır. Şekilde olduğu köye Mevlâna Muhammedlu derler. Kendi (köyü) icat etmiştir. Onunçün Muhammedlü köyü derler. Bir Gürcü köyü dahi icat etmiştir. Ona da Molla kendi derler. Ve babamdan ve dedemden bana kalan köyler şekildedir. Birisinin adı Karadağlı'dır ve birisinin adı Çürıklidir. Gayrisinin adı Elincedir. Ve gayri zeliğe (bundan başka) bildiğim çoktur.

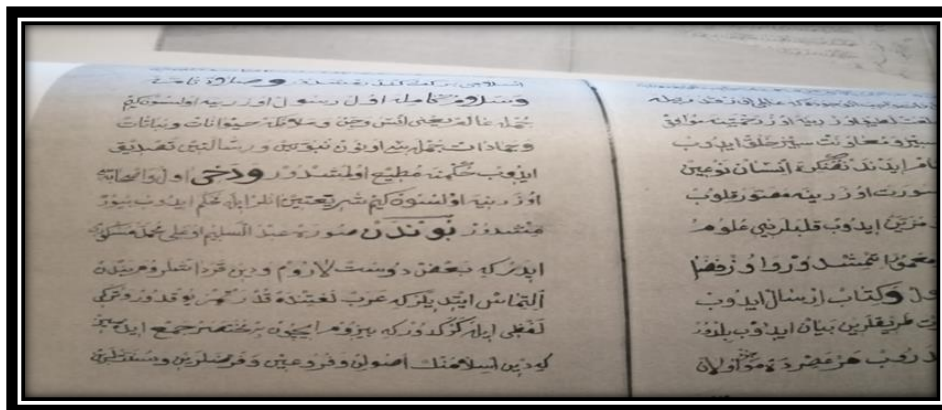
Şirvanşahlar dönemi on beşinci asra ait olan Gürcü köyden bahseden ve ismini de Mollalı yani molla köyü olduğunu anlatan senet.

Ek-8.

XV-XVI yüzyıllarına ait mezar taşları

Ek-9.

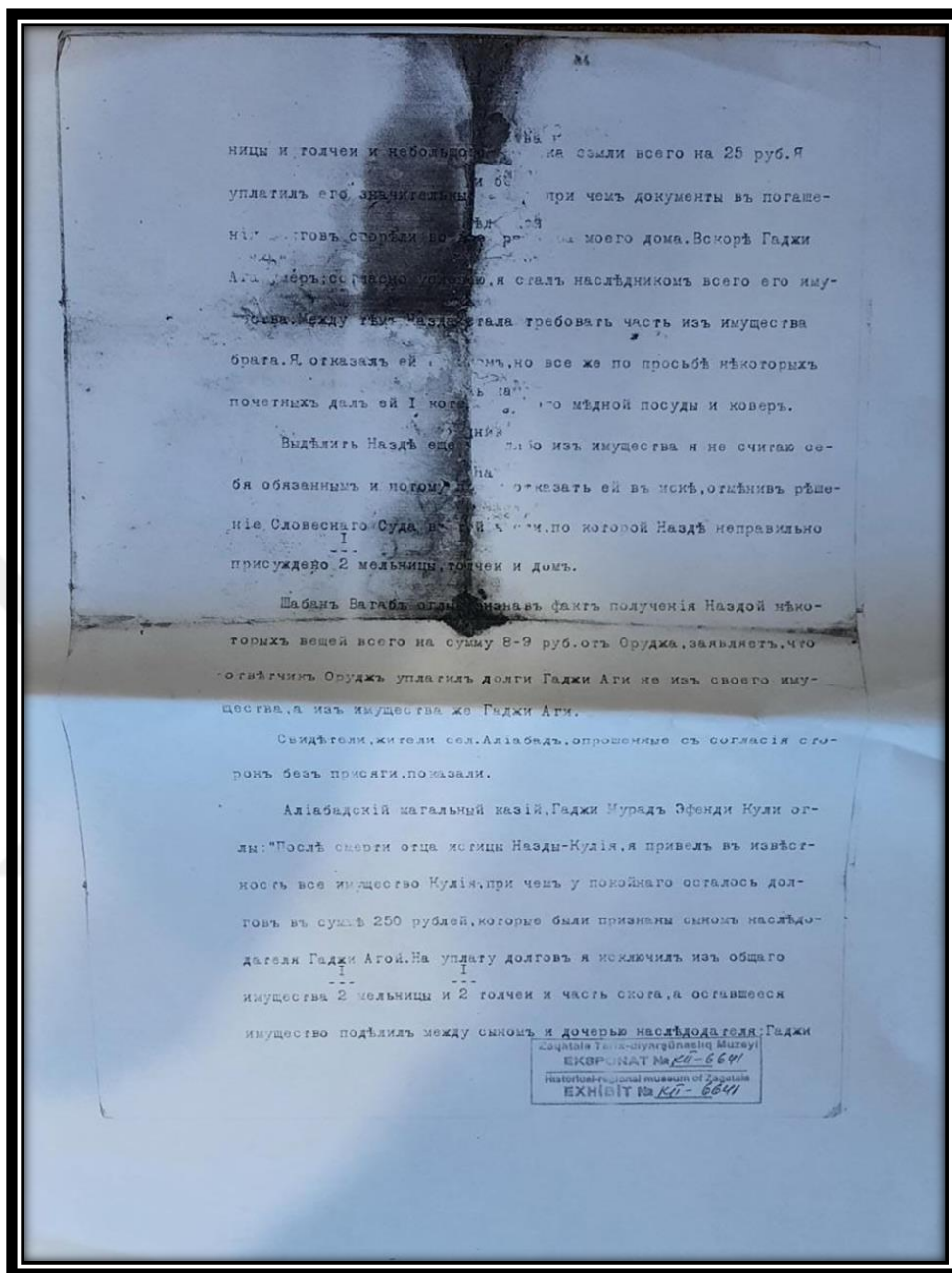

Ek-10.

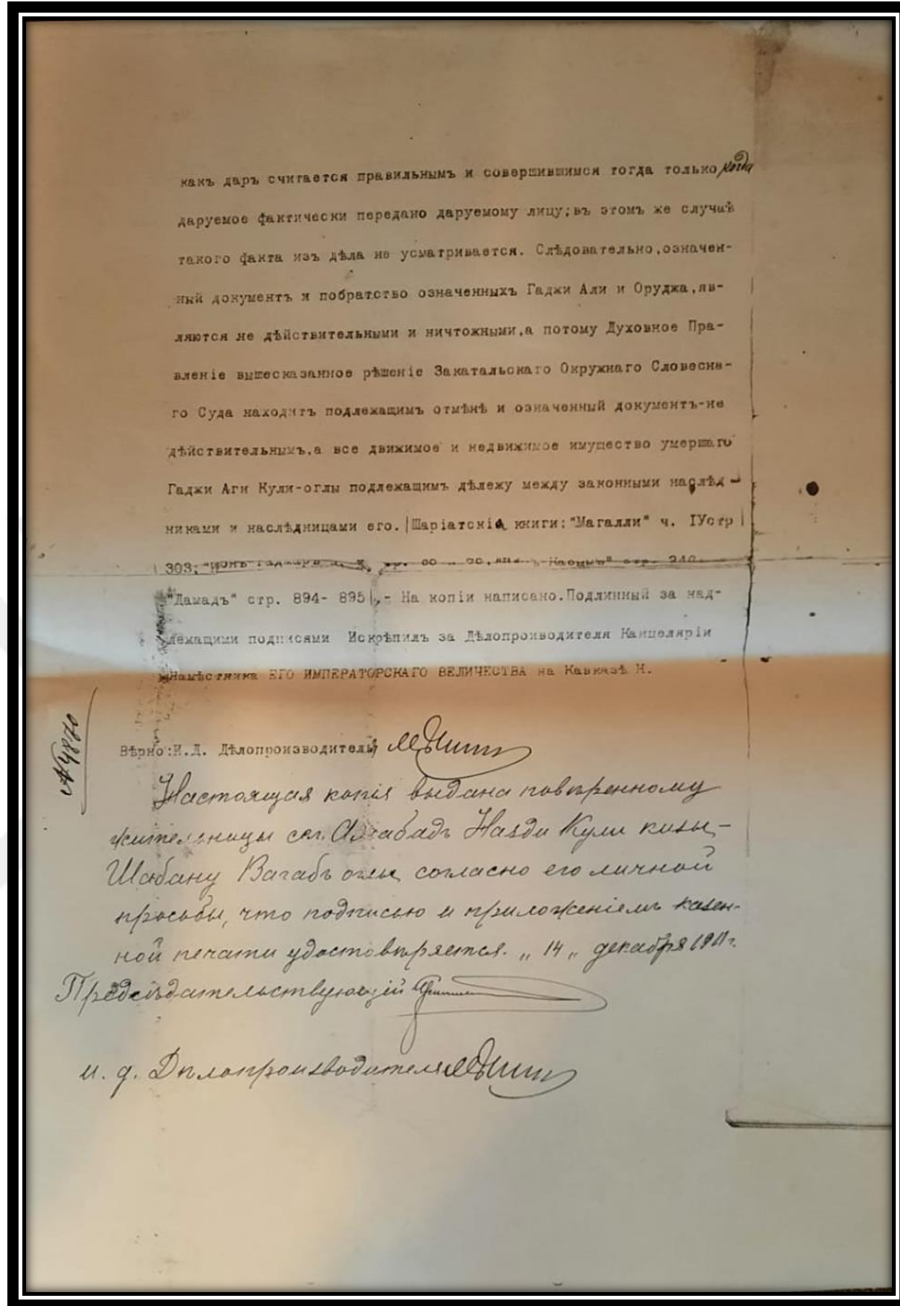

Sadece taş olan mezar Şaban Yüzbaşı (v.1943) ve yanındaki evladı Samed Vahabov

Ek-11.(Devam)

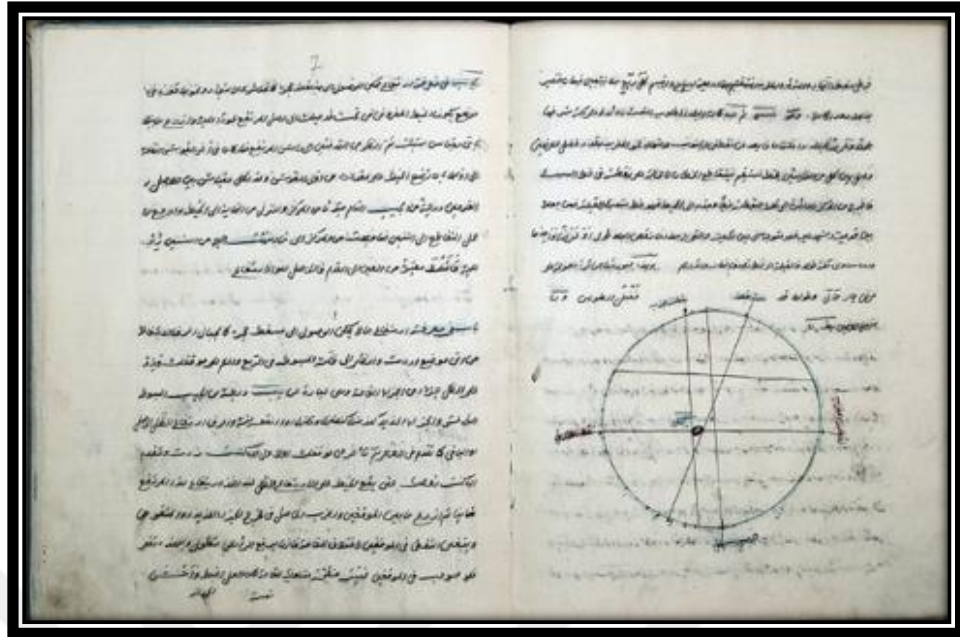
Şaban Yüzbaşı dönemine ait resmi evrakla

Ek-12.

1912 senesinde Rus askerleri tarafından şehit edilmiş alimlerin toplu mezarlarından birisi.

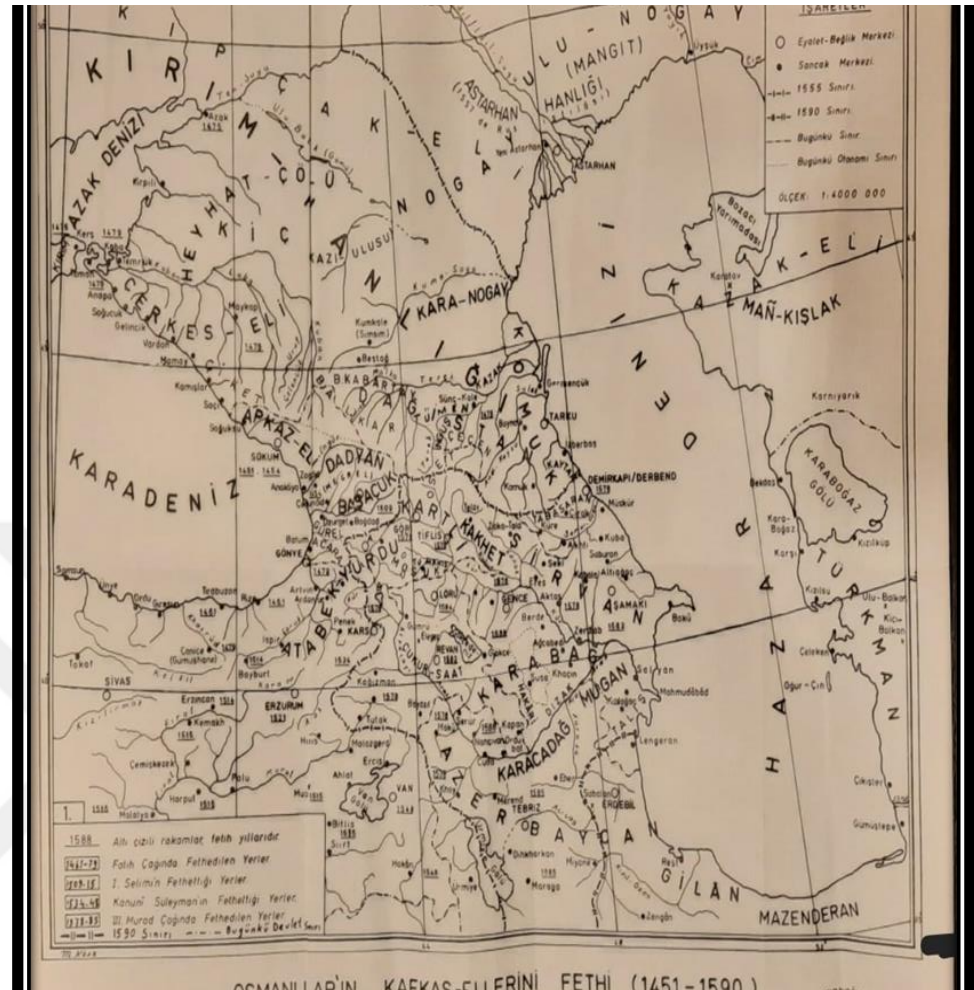
Ek-13.

Dr. Kamran Abdullayev tarafından Rusya devlet arşivlerinden alınmıştır.

Ek-14.

Osmanlı dönemine ait harita

تفلیسه غافله ایچون بر سحاق بکی قیوب و کفایت مقداری عسکر
 تعیین ایدوب و بمقدار بکجری و برج عدد ضاربضان قیوب الحاصل
 قلمه مذکور جنگی و یراقی صاق یشله مکمل و مرتب ایدوب کندولر
 سعادتیلر الروسنه توجه اتملر مقرر ایدیلر **ک** اول
 ولایتلر و کفارینه و ذکده دکلری شهره کوندشاه دیک یشله
 مشهور امانام قبیله الک صاندن دیرلر بر کفار بکی ضبط ایدر
 ایشت کفار لعینه سردار حضرتلری تفلیسدن قالمقون مقدم صا
 روحان سنجایی بکی قیناس بکی **ا** لچی کوندروب و جوابلری شویله
 صادر اولمشیدیکه کورجست اوزکده ولایتلرینک الوسی و بکی اولان
 کوندشاه سکه شویله معلوم اوله بنکی روم پادشاهنک برآدنی
 وزیریه اوشت یوزاللی بیک روم عسکر یله اوزرکه و آردوم
 اگر کلوب دین اسلام پادشاهنک جرسنه متابعت و مراجهت
 ایدرسک خوش بزدایخی سنک حالکه مناسب و شاکله ملایم رعایتلر
 ایدر

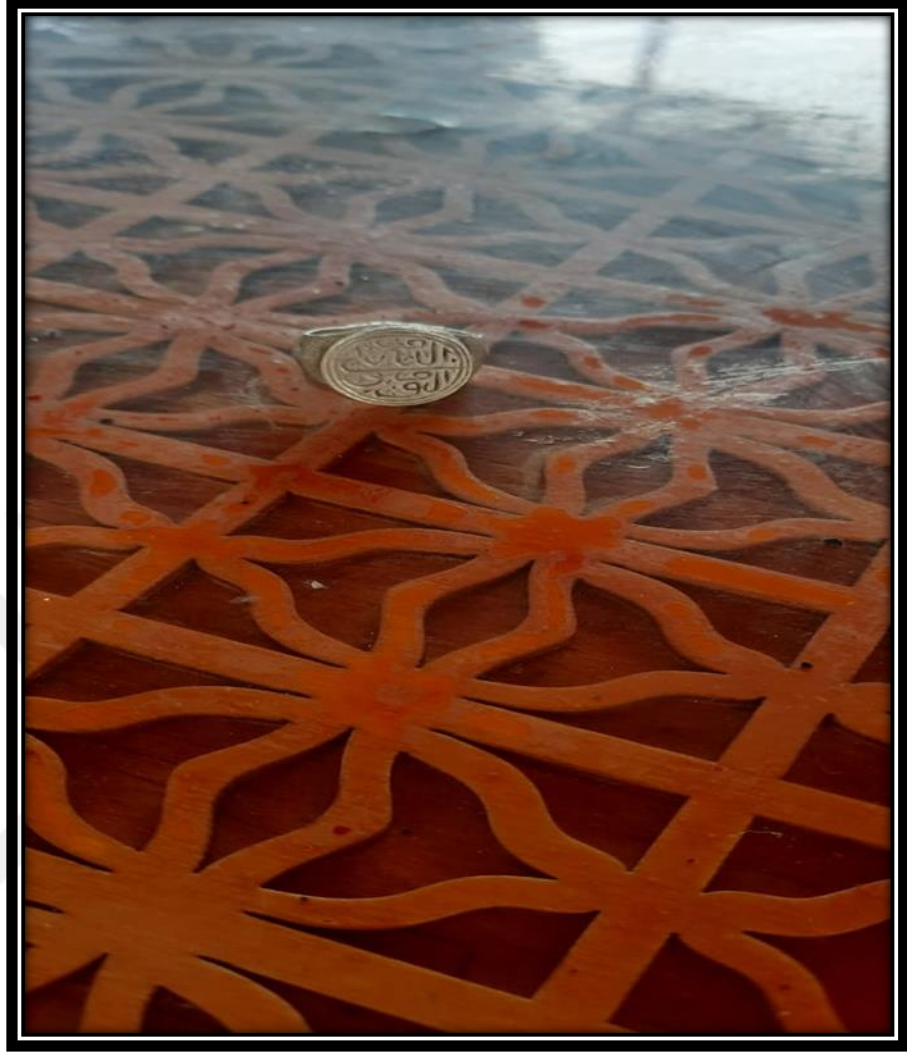
Özdemiroğlu Osman Paşa'nın menkıbelerinde geçen mektupta Zegem şehrinden bahsedilmektedir.

Ek-16.

Aliabad Merkezi Camisinde bulunan İrza Efendinin kabri

Ek-17.

Eski Pazar yerinden bulunan üzerinde Ali yazılı yüzük.